

Powiat Grodziski

...odkryj i daj się
zaskoczyć

SPIS TREŚCI

I	Wstęp	1
II	Historia ziem Powiatu Grodziskiego	6
III	Architektura	24
	1. Dwory i pałace	24
	2. Wille	33
	3. Architektura sakralna	42
IV	Zabytki historyczne	53
	1. Czasy najdawniejsze	53
	2. Pomniki	54
	3. II wojna światowa	55
	4. Miejsca pamięci	58
V	Zabytki techniki	61
	1. Kolej	61
	2. Przemysł	63
VI	Przyroda	65
	1. Parki i pomniki przyrody	65
	2. Stawy	69
	3. Lasy i rezerваты	70
VII	Kultura	75
	1. Muzea i galerie	75
	2. Ośrodki kultury	78
	3. Biblioteki	81
VIII	Sport i rekreacja	85
	1. Baseny i kąpieliska	85
	2. Boiska sportowe	86
	3. Hale sportowe	88
	4. Korty tenisowe	90
	5. Place zabaw	91
	6. Pozostałe	94
IX	Transport	96
X	Szlaki turystyczne	97
XI	Bibliografia i spis ilustracji	98

Szanowni Państwo!

Mam przyjemność przedstawić informator turystyczny, który ma na celu promocję Powiatu Grodziskiego. Chcę zachęcić do odkrywania nowych miejsc i docenienia piękna oraz historii naszej okolicy.

Jako Staroście Grodziskiemu zależy mi, aby mieszkańcy byli dumni z naszego Powiatu. Nasze miasta i wsie pełne są urokliwych krajobrazów, miejsc o dużej wartości historycznej i kulturowej oraz licznych atrakcji turystycznych, które warto zobaczyć i poznać. Chciałbym, aby również turyści, osoby zwiedzające nasz Powiat, a może nawet przyszli mieszkańcy Powiatu Grodziskiego mogli zapoznać się z jego atutami.

Informator podzielony jest tematycznie. Poszczególne części dotyczą historii, architektury, obiektów historycznych, zabytków techniki, przyrody, kultury oraz sportu i rekreacji.

Dzięki informatorowi turystycznemu będą Państwo mieli możliwość poznać nasz Powiat w sposób bardziej szczegółowy, zaplanować ciekawe wycieczki oraz dłuższe podróże. Mam nadzieję, że niniejsza publikacja będzie dla Państwa źródłem inspiracji i zachęty do odkrywania uroków naszej okolicy.

Życzę udanych wycieczek i podróży podczas odkrywania Powiatu Grodziskiego.

Starosta Grodziski
Marek Wieźbicki

Powiat Grodziski

podstawowe informacje

1

Ludność

- 103 902 mieszkańców (2022 r.)

2

Powierzchnia i położenie

- 367,01 km²
- w granicach województwa mazowieckiego
- ok. 30 km na południowy zachód od Warszawy

3

Budżet

- 184 088 183,99 zł dochody
- 202 737 375,74 zł wydatki

4

Najważniejsze zadania Powiatu o charakterze ponadgminnym

- edukacja publiczna
- ochrona zdrowia i pomoc społeczna
- transport zbiorowy i drogi publiczne
- kultura fizyczna i turystyka
- ochrona środowiska
- porządek publiczny, bezpieczeństwo obywateli oraz ochrona przeciwpożarowa
- przeciwdziałanie bezrobociu oraz aktywizacja lokalnego rynku pracy

Powiat Grodziski położony jest ok. 30 km od Warszawy. Obejmuje obszar 367,01 km². W jego skład wchodzi 6 zróżnicowanych gmin. Sąsiaduje z powiatem sochaczewskim, żyrardowskim, grójcekim, piaseczyńskim, warszawskim zachodnim oraz pruszkowskim.

Atutem naszego Powiatu jest bez wątpienia atrakcyjna lokalizacja, która w połączeniu z dobrze rozwiniętą infrastrukturą drogową oraz kolejową sprawia, że miejsce to jest atrakcyjne dla przedsiębiorców, uczniów i studentów, osób dojeżdżających do pracy, a także turystów.

Ważną zaletą Powiatu Grodziskiego jest jego aspekt kulturowy. Na uwagę zasługuje Muzeum im. Anny i Jarosława Iwaszkiewiczów w Stawisku, które upamiętnia polskiego pisarza i jego żonę, a obecnie jest miejscem spotkań literackich, koncertów i wystaw. Drugą ważną instytucją kultury jest Publiczne Ognisko Plastyczne im. Jana Skotnickiego, które nie tylko kształci adeptów w kierunku malarstwa i rysunku, ale również przygotowuje liczne wystawy i wernisaże. Imprezy organizowane w obydwu placówkach przyciągają lokalnych artystów oraz gości spoza Powiatu. Dzięki temu mieszkańcy mają możliwość korzystania z różnorodnych form kultury i sztuki.

Stawy Goliana w Grodzisku Mazowieckim

Ogromną wartością Powiatu jest również jego historia i tradycja. Bogata przeszłość kształtuje tożsamość mieszkańców i wpływa na społeczeństwo. Na terenie Powiatu znajdują się liczne zabytki – od dworów i pałaców po kościoły i cmentarze, które są świadkami minionych epok. Ziemia ta była świadkiem wielu wydarzeń historycznych, o których pamięć do dzisiaj jest kultywowana.

Powiat Grodziski ma duży potencjał społeczny – lokalna społeczność jest bardzo aktywna, chętnie angażuje się w różnorodne oddolne inicjatywy. Na jego terenie istnieją liczne organizacje, kluby, stowarzyszenia i grupy działające na rzecz lokalnej wspólnoty, co przyczynia się do tworzenia i wzmacniania więzi społecznych.

Ci, którzy chcą uciec od wielkomiejskiego zgiełku i odpocząć na łonie natury, znajdują na terenie Powiatu Grodzkiego wiele atrakcyjnych terenów rekreacyjnych, takich jak parki, stawy czy rezerваты przyrody. To doskonałe miejsca do aktywnego wypoczynku na świeżym powietrzu, spacerów, wycieczek rowerowych czy pikników.

Władze samorządowe stawiają sobie za cel dobro lokalnej społeczności i rozwój Powiatu. Kluczowe obszary, na których skupiają swoje wysiłki, to opieka zdrowotna, edukacja i infrastruktura drogowa.

Jednym z kluczowych celów jest zapewnienie łatwego dostępu do wysokiej jakości usług medycznych, które są świadczone przede wszystkim przez Szpital Zachodni im. św. Jana Pawła II w Grodzisku Mazowieckim. Szpital udziela pomocy nie tylko

mieszkańcom naszego Powiatu, ale również powiatów ościennych i przybywających z jeszcze dalszych stron. Do zadań placówki oprócz ratowania ludzkiego zdrowia i życia należy podejmowanie inicjatyw promujących zdrowy styl życia i profilaktykę. Władze samorządowe wspierają szpital m.in. przekazując środki finansowe na modernizacje oraz sprzęt medyczny.

Edukacja świadczona jest przez 4 zespoły szkół ponadpodstawowych, w skład których wchodzi licea ogólnokształcące i szkoły zawodowe, 1 zespół szkół specjalnych oraz Publiczne Ognisko Plastyczne. Wsparcie w nauce i rozwoju zapewnia Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna. Dokłada się wszelkich starań, aby zapewnić wysokiej jakości edukację dla dzieci i młodzieży, odpowiednie środowisko edukacyjne, inwestowanie w modernizacje szkół oraz nowe technologie sprzyjające nauce.

Każdego roku z budżetu Powiatu Grodziskiego przeznaczane są wielomilionowe środki na inwestycje drogowe. Niezwykle poważnie podchodzi się do tematu poprawy stanu dróg, mostów, przejść dla pieszych, chodników i ścieżek rowerowych w celu zapewnienia bezpieczeństwa wszystkim uczestnikom ruchu drogowego i wygodnego połączenia z mniejszymi i większymi miejscowościami.

Dążymy do ciągłego rozwoju, zawsze kierując się potrzebami mieszkańców.
Zadania realizowane są przez jednostki organizacyjne,
które przedstawia następująca tabela.

Edukacja publiczna	Pomoc społeczna oraz ochrona zdrowia	Porządek publiczny i bezpieczeństwo obywateli	Obsługa finansowa jednostek oświatowych
<ul style="list-style-type: none"> Zespół Szkół nr 2 w Grodzisku Mazowieckim Zespół Szkół Technicznych i Licealnych Nr 2 w Grodzisku MAzowieckim Zespół Szkół Nr 1 w Milanówku Zespół Szkół Nr 2 im. gen. J. Bema w Milanówku Zespół Szkół Specjalnych im. H. Szczerkowskiego w Grodzisku Mazowieckim Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna w Grodzisku Mazowieckim 	<ul style="list-style-type: none"> Samodzielny Publiczny Specjalistyczny Szpital Zachodni im. św. Jana Pawa II Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie Dom Pomocy Społecznej 	<ul style="list-style-type: none"> Komenda Powiatowej Państwowej Straży Pożarnej Komenda Powiatowa Policji Powiatowy Inspektorat Nadzoru Budowlanego Powiatowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna 	<ul style="list-style-type: none"> Powiatowe Centrum Usług Wspólnych
	<p>Aktywizacja lokalnego rynku pracy</p>	<p>Zarządzanie i utrzymanie dróg powiatowych</p>	<p>Kultura</p>
	<ul style="list-style-type: none"> Powiatowy Urząd Pracy 	<ul style="list-style-type: none"> Powiatowy Zarząd Dróg 	<ul style="list-style-type: none"> Muzeum im. Anny i Jarosław Iwaszkiewiczów w Podkowie Leśnej Publiczne Ognisko Plastyczne im. Jana Skotnickiego w Grodzisku Mazowieckim

Historia ziem Powiatu Grodziskiego

POWIAT GRODZISKI jest obszarem, który ma swoje korzenie w odległej przeszłości, ale również jest świadkiem dynamicznego rozwoju i postępu. Początki osadnictwa tego regionu sięgają czasów prehistorycznych – najstarsze ślady ludzkiej obecności datowane są na okres paleolitu. Na terenie tym znaleziono liczne stanowiska hutnicze będące częścią Mazowieckiego Centrum Metalurgicznego¹.

Ze względu na bliskie usytuowanie względem Warszawy ziemie te przyciągały wiele znamienitych osobistości, także artystów. Tu osiadło dwóch malarzy króla Stanisława Augusta Poniatowskiego: Marcello Bacciarelli i Wincenty de Lesseur, a także poeta i szambelan tegoż władcy Józef Szymanowski. W późniejszym czasie swoje obrazy tworzył Jan Skotnicki, wybitny reprezentant polskiego realizmu Józef Chełmoński oraz znany pisarz i współzałożyciel grupy Skamander Jarosław Iwaszkiewicz.

W ciągu wieków obszar ten był świadkiem wielu ważnych wydarzeń politycznych, przemysłowych i militarnych. W 1572 r. po śmierci Zygmunta Augusta w Kaskach odbył się zjazd senatorów. W 1845 r. uruchomiona została Droga Żelazna Warszawsko-Wiedeńska, a w 1924 r. w Milanówku został zapoczątkowany polski przemysł jedwabniczy. Natomiast w Budach Zosinych w 1944 r. grupa AK Kampinos stoczyła z Niemcami największą bitwę partyzancką podczas II wojny światowej na zachód od Wisły. Wydarzenia te, choć o różnicowanym charakterze, miały ogromne znaczenie dla funkcjonowania mieszkańców i wpływały na ziemie Powiatu Grodziskiego, a nawet wywoływały konsekwencje poza jego granicami.

Lokalna społeczność często wykazywała się aktywnością i zaangażowaniem, uczestnicząc w życiu politycznym, a także w celu obrony Ojczyzny i jej interesów. W 1410 r. w bitwie pod Grunwaldem brało udział trzech braci Kłodzińskich z Kłódna. W 1569 r. sygnatariuszem unii lubelskiej był Stanisław Barzi², mąż dziedziczki Ojrzanowa. Andrzej Mokronoski wojewoda mazowiecki był członkiem Komisji Edukacji Narodowej. Wspomniany wcześniej poeta Józef Szymanowski został mianowany przez Tadeusza Kościuskę przewodniczącym Wydziału Sprawiedliwości w Radzie Najwyższej Narodowej. Wiadomo, że mieszkańcy brali udział w powstaniach listopadowym i styczniowym, wykazywali się odwagą i hartem ducha podczas obydwu wojen światowych, a także angażowali się w działalność opozycyjną przeciwko komunizmowi.

¹ Mazowieckie Centrum Metalurgiczne to wysoko wyspecjalizowany ośrodek hutniczy starożytnej Europy; w jego obrębie masowo produkowano żelazo.

² W kościele w Żelechowie znajduje się płyta nagrobna niezidentyfikowanego rycerza, którego łączy się w ostatnich latach z osobą Stanisława Barziego.

BARANÓW

W okresie rzymskim na Mazowszu, w tym także na terenach zajmowanych obecnie przez Gminę Baranów, rozwijało się osadnictwo kultury przeworskiej. Mieszkańcy trudnili się wytopem żelaza, który zdaniem naukowców nie miał sobie równych w tej części Europy od IV w. p.n.e. do II w. n.e. Korzystano przy tym z lokalnych złóż rudy darniowej, która była wytapiana w piecach zwanych dymarkami. Z mazowieckiego żelaza miejscowi kowale kuli m.in. broń i narzędzia gospodarcze – nie tylko na użytek własny, o czym świadczą znaleziska w grobach z tego okresu, ale również w celach handlowych, głównie dla plemion germańskich prowadzących wówczas wojny z Imperium Rzymskim. Ludność kultury przeworskiej rozwijała też inne gałęzie wytwórczości, czego dowodzą znaleziska z Regowa. Podczas wykopalisk prowadzonych na terenie Gminy Baranów w latach 70. XX wieku odkryto m.in. pozostałości pracowni wytwarzającej grzebienie i inne przedmioty regowe.

1. Fragment mapy, gdzie widoczne są m.in. Kaski na mapie „Carte de la Pologne...” z 1772 r.

Najprawdopodobniej najwcześniejsze osiedla z okresu średniowiecza były zlokalizowane w północnej części Gminy Baranów, tj. w Bożej Woli i okolicznych miejscowościach. Świadczy o tym trwająca przez kolejne stulecia tradycja płacenia dziesięciny z tych terenów do parafii św. Wojciecha w Rokitnie (istniejącej od XI wieku). Opłaty przysługiwały proboszczom z Rokitna, mimo że co najmniej od XIII wieku wspomniane tereny należały do parafii św. Trójcy w Błoniu. Jest to dowód pośredni na to, że okolice Bożej Woli były zasiedlone przed erygowaniem parafii błońskiej.

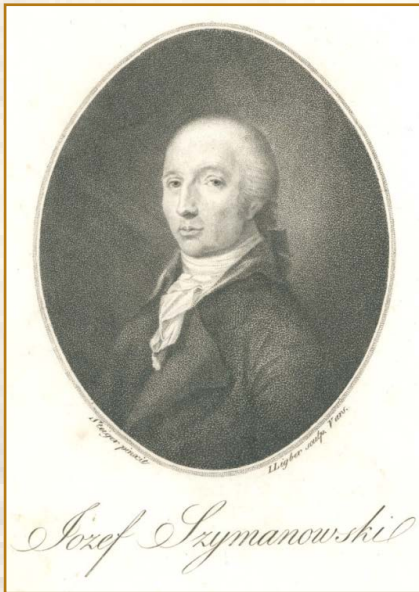
W okresie piastowskim większa część ziem dzisiejszej Gminy Baranów należała do dóbr książęcych pod nazwą Kaski Młyńskie. Najważniejszą miejscowością w tym rejonie były wówczas Kaski, gdyż wieś Baranów jeszcze nie istniała. Teren ten wchodził w skład Dzielnicy Mazowieckiej, a po podziale Mazowsza w 1313 r. Kaski należały do Księstwa Rawskiego Ziemi Sochaczewskiej, powiatu sochaczewskiego.

W 1476 r. król Kazimierz Jagiellończyk wcielił Ziemię Sochaczewską do Korony, a ziemie kaskie stały się dobrami królewskimi i utworzono z nich starostwo niegrodowe. W okresie panowania króla Zygmunta Starego majątek przeszedł pod patronat królowej Bony. Kaski stanowiły wówczas ważny ośrodek administracji kościelnej i państwowej.

Po śmierci króla Zygmunta Augusta w lipcu 1572 r. bezkrólewie przyniosło chaos spowodowany chęcią osiągnięcia korzyści przez dwa stronnictwa polityczne. W krótkim czasie odbyły się liczne zjazdy senatorskie, jednak nie przyniosły one poważniejszych w skutkach postanowień, a nawet rodziły kolejne spory. Zgodę wśród senatorów co do uprawnień oraz sposobu działania przyniósł zjazd w Kaskach. Odbył się on w majątku należącym wówczas do Zborowskich w dniach 25 X – 2 XI 1572 r. Na mocy spisanych wtedy postanowień senatorowie mieli zwoływać sejmiki na swoich ziemiach w określonych terminach oraz określonym celu, którym było powołanie posłów na sejm konwokacyjny. Zjazd w Kaskach był pod tym względem przełomowy: wcześniej były one zwoływane przez senatorów lub elity polityczne danej ziemi, teraz – przez grupę o charakterze ponadlokalnym. Także w Kaskach potwierdzono powierzenie urzędu interrexa (osoba zastępująca króla w okresie bezkrólewia) prymasowi Jakubowi Uchańskiemu i postanowiono o zwołaniu do Warszawy na dzień 6 stycznia 1573 r. Sejmu Konwokacyjnego. Sejm miał zająć się przygotowaniem elekcji nowego króla. Postanowienia z tego zjazdu rozesłano do Litwy, Prus Królewskich, Inflant, Wołynia i województwa kujawskiego.

W 1670 r. wieś należała do Wawrzyńca Żochowskiego i Jana Cybulskiego. Do parafii w Kaskach, erygowanej w 1406 r., przybył wówczas z wizytacją ksiądz Świącicki. W aktach wizytacji znajduje się informacja o istnieniu wsi „Baranowo z Olędrami” – wynika z tego, że musiała ona powstać przed rokiem 1670.

Tereny Gminy Baranów trafiły również na karty literatury. Jan Chryzostom Pasek w swoich „Pamiętnikach” (spisywanych pod koniec XVII wieku) wspomniał o panie Śładkowskiej, dziedzicze i jedynacze, którą przedstawił mu jako kandydatkę na żonę. Owa panna „miała wieś, Bożą Wolą zwaną, w ziemi sochaczowskiej bez najmniejszego długu”³, w której „nie tylko pszenica, ale cybula w polu na każdym zagonie, gdzie ją wsiejesz, urodzi się”⁴.

2. Józef Szymanowski, miedzioryt

W 1771 r. Kaski wraz z Jaktorowem i Baranowem stały się własnością Macieja Szymanowskiego (cześnika, później kasztelana rawskiego). Szymanowski wraz z żoną Anną z Łuszczewskich miał ośmioro dzieci. Najstynniejszym z nich był Józef – popularny poeta okresu oświecenia, zapraszany później przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego na obiady czwartkowe. Innym wybitnym przedstawicielem rodziny urodzonym w Kaskach był Józef – generał brygady powstania listopadowego. Po upadku powstania został internowany, a następnie emigrował do Rzymu, gdzie został pochowany.

Po rozbiorach Polski województwo rawskie znalazło się w zaborze pruskim, a starostwo Kaskie zostało przekazane generałowi pruskiemu Henrykowi

3 Jan Chryzostom Pasek, *Pamiętniki*, Kraków 1929 r., s. 421.

4 Tamże, s. 422.

Brühlowi. Po wojnach napoleońskich ziemie znalazły się w Księstwie Warszawskim, a starostwo weszło w skład powiatu błońskiego Departamentu Warszawskiego. Majątkiem władał wówczas napoleoński oficer – Błociszewski. Po upadku Księstwa Warszawskiego ziemie te znalazły się pod zaborem rosyjskim i włączono je do Księstwa Polskiego. Car Aleksander I oddał je we władanie Franciszka Wołowskiego, który w 1828 r. oczynszował chłopów.

Około 1880 r. (niektóre źródła podają, że w 1842 r.) dobra Kaskie stanowiły własność hrabiego Stanisława Potockiego. Majątek liczył wówczas około 3594 mórg i miał około 758 mieszkańców, w tym 689 katolików, 45 Izraelitów, 24 ewangelistów. W skład dóbr wchodziły następujące folwarki: Kaski, Regów, Cybulszczyzna, Stara Pułapina, Nowa Pułapina, Jaktorów oraz osada leśna, lasy jaktorowskie, Budy Grzybek, Drybus, Strumiany, Holendry Baranowskie, Budy Zosine, Budy Michałowskie, nomenklatury Piaski, osady młynarskie Gacki i Ogidek, Stare Budy, Osiny, Stanisławów, Baranów, Gągolina, Wyczółki.

Od końca XIX w. dobra Kaskie należały do rodziny Bacciarellich. Protoplastą rodu na polskiej ziemi był pochodzący z Włoch Marcello Bacciarelli⁵. Profesor Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego, od 1766 r. nadworny malarz króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, a wcześniej także malarz na wiedeńskim dworze Marii Teresy. Uważany jest za jednego z prekursorów narodowej szkoły malarstwa polskiego.

Narodowe Archiwum Cyfrowe

3. Plafon malarza Marcello Bacciarellego w sali Zamku Królewskiego

Od 1900 r. dobra należały do rodziny Szymańskich. Ostatnim właścicielem Kask był Franciszek Szymański.

Na początku XX wieku Kaski straciły na znaczeniu, a ich ówczesny wójt, Jan Puchała, przeniósł siedzibę Urzędu Gminnego do Baranowa. Jednocześnie podzielono parafię i 12 X 1912 r. utworzono parafię św. Józefa w Baranowie.

W latach II wojny światowej tereny Gminy Baranów były miejscem działań żołnierzy AK grupy „KAMPINOS”. Po wojnie w 1948 r. gmina weszła w skład Powiatu Grodzkiego, województwa warszawskiego, a po reformie administracyjnej w 1975 r. stała się częścią województwa skierniewickiego. Obecnie, od 1999 r. należy do Powiatu Grodzkiego i województwa mazowieckiego.

⁵ Uczniem Bacciarellego był Wincenty de Lesseur, wybitny miniaturzysta mieszkający w Kozerkach (gmina Grodzisk Mazowiecki).

GRODZISK MAZOWIECKI

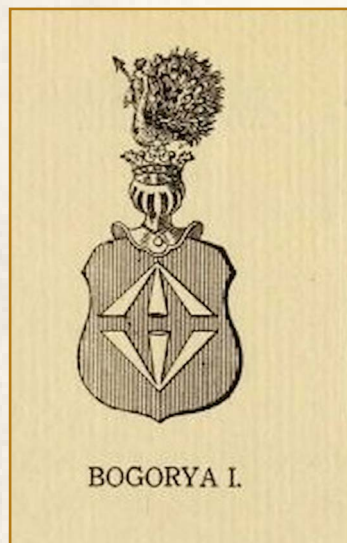

Pierwsze ślady, które świadczą o obecności człowieka na terenie gminy, sięgają epoki kamiennej. Najcenniejszym zabytkiem archeologicznym jest grodzisko zwane „Szwedzkimi Górami”. Jest to gród pierścieniowaty składający się z podgrodzia datowanego na XI-XII wiek oraz grodu wewnętrznego z XIII wieku. Kres grodowi przyniósł pożar, a całe życie przeniosło się do podgrodowej osady zwanej Grodziszczem (obecnie Grodzisk Mazowiecki), dlatego też grodzisko uważa się za kolebkę miasta.

Pierwsze wzmianki w dokumentach sięgają XIV wieku, kiedy to szlachcic Tomasz Grodziski herbu Ostoja ufundował kościół pw. św. Tomasza. Świątynia spłonęła w 1441 r. Nową wybudowano po prawie 20 latach.

Według legendy prawa miejskie zostały nadane przez króla, który zmierzał do puszczy jaktorowskiej na polowanie. W czasie postoju monarcha napił się wody z pobliskiego źródła. Zachwycony jej smakiem uznał, że osada, która ma dostęp do tak znakomitego źródła, zasługuje by być miastem. Faktycznie prawa miejskie zostały nadane w 1522 r. przez Zygmunta I dzięki staraniom braci Okunów, kanoników płockich.

W 1623 r. miejscowość stała się własnością Mokronoskich herbu Bogoria, którzy przybyli na Mazowsze z Mokronos w Wielkopolsce, a przed Grodziskiem nabyli już Jordanowice i Kady.

4. Herb Bogoria z „Księgi herbowej rodów Polskich” Juliusza Ostrowskiego

Godło herbu Bogoria do dnia dzisiejszego jest w całości umieszczone w herbie Gminy Grodzisk Mazowiecki oraz Powiatu Grodzkiego, a także częściowo w herbie Gminy Baranów. Z powstaniem herbu związana jest historia, jakoby pułkownik zwany Bogorią, wykazując się odwagą i walecznością podczas bitwy, odniósł kilka ran. Król Bolesław Śmiały widząc strzały, które utkwiły w ciele dzielnego wojaka, sam je przełamał i wyjął. Od tej pory strzały były herbem Bogorii i jego potomków.

Znaczącym wydarzeniem było rozpoczęcie w 1687 r. budowy nowego kościoła przez Wojciecha Mokronoskiego, kasztelana rawskiego. Udało się wtedy pobudować prezbiterium, zakrytą i kaplicę rodową. Następnie w latach 1699-1714 proboszcz Franciszek Rogowski podjął starania o rozbudowę świątyni. Datki, które zebrał na ten cel, nie były jednak wystarczające i postarał się o zgodę od biskupa poznańskiego na sprzedaż kościelnych sreber.

Na przestrzeni wieków miejscowość dotykały liczne nieszczęścia, jak pożary, głód, epidemie i wojny. Wydarzenia te hamowały rozwój, aż doprowadziły do stagnacji Grodziska. Sytuację odmieniło uruchomienie Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej. 14 czerwca

1845 r. odbył się pierwszy przejazd parowozu. Od tej pory przyjeżdżali tu wycieczkowicze i letniacy, a miasto stało się popularne i zyskało na znaczeniu.

Z czasem miejscowością zainteresowali się przedsiębiorcy. Uruchomiono pierwsze fabryki, m.in. taśm, esencji octowej, farb i przetworów chemicznych, smarów i olejów technicznych, tarcz szlifierskich czy cegielnie i garbarnie. Doprowadziło to do powstania dzielnicy robotniczej, która znajdowała się w Łąkach.

Z drugiej strony Grodzisk zaczął się rozwijać jako uzdrowisko. W 1884 r. na gruntach jordanowickich dr Michał Bojasiński otworzył Zakład Hydropatyczny dla Osób z Towarzystwa. Dzięki świadczeniu usług na wysokim poziomie, a także dobremu połączeniu kolejowemu z Warszawą zakład leczniczy szybko zyskał na popularności. Wśród chorób, które były tu leczone, można wymienić m.in. płaswicę, histerię, nerwicę serca, rwę kulszową, choroby przewodu pokarmowego, cukrzycę i artretyzm. Kuracjom proponowano masaże, kąpiele lecznicze i terapie. Sił i zdrowia miały też dodać spacerunki po parku im. hrabiów Skarbków, który wtedy pełnił funkcję parku zdrojowego.

Podczas I wojny światowej zniszczenia były stosunkowo nieduże i miasto wyszło z konfliktu zbrojnego obronną ręką.

Z tego okresu ważnym wydarzeniem było przywrócenie praw miejskich w 1915 r., które zostały odebrane w 1870 r. jako reperkusje po powstaniu styczniowym. Wyznaczono nowe granice miasta, do których włączono Wólkę Grodzką, Łąki i Jordanowice.

W czasie 20-lecia międzywojennego prężnie działano na rzecz rozwoju miasta. Mimo bardzo ograniczonych funduszy, które były w kasie miejskiej, podjęto wiele przedsięwzięć, takich jak: brukowanie ulic, układanie chodników, oczyszczanie ścieków, regulowanie rzek płynących przez miasto oraz wybudowano gmach, w którym obecnie mieści się Zespół Szkół nr 1.

II wojna światowa przyniosła Grodziskowi Mazowieckiemu duże straty. Mieszkańcy mogli odczuć, jak ciężkie czasy będą ich czekać, już 20 września 1939 r. Tego dnia oddział SS dokonał pierwszej zbio-

5. Jadalnia w Zakładzie Hydropatycznym

6. Ul. Żwirki i Wigury, widok na budynek szkoły

rowej egzekucji za rzekome zabójstwo niemieckiego żołnierza. Rozstrzelano wtedy 11 mieszkańców.

Okoliczna ludność była zmotywowana, żeby stawiać opór okupantowi. Wśród licznych faktów, które świadczyły o harcie ducha i woli walki, można wymienić m.in.:

- pierwszy ośrodek organizacyjny ruchu oporu, który stanowiła Elektryczna Kolej Dojazdowa oraz jej pracownicy,
- fabrykę, w której potajemnie produkowano pistolety maszynowe „Sten”,
- komórkę Armii Krajowej działającą w Zakładach Chemicznych,
- punkt pomocy dla polskich żołnierzy zorganizowany na dworcu kolejowym,
- tajną drukarnię prowadzoną w więzieniu przez żołnierzy Armii Krajowej,
- produkcję bomb termicznych z opóźnionym zapłonem na terenie Fabryki WYROBÓW SZMERGLOWYCH I TARCZ SZLIFERSKICH,
- tajny magazyn broni Armii Krajowej mieszczący się przy ul. Sienkiewicza.

Jedną z największych tragedii z okresu wojny, które miały miejsce na terenie Grodziska, był nalot Armii Czerwonej 16 stycznia 1945 r. Tego dnia przed południem kilka ostatnich czołgów niemieckich opuściło miasto w kierunku zachodnim. Choć miasto nie stanowiło już zagrożenia dla Sowietów, to około godziny 15.00 bombowce zaatakowały mieszkańców bombami i pociskami z broni pokładowej. Celem był rynek, na którym znajdowało się około 2 000 – 3 000 osób. Na miejscu zginęło ok. 300 ludzi, kolejnych 200 w prowizorycznie urządzonych szpitalach. Następnego dnia Armia Czerwona wkroczyła do Grodziska.

W pierwszych powojennych dniach mieszkańcy podjęli wysiłek odbudowy miasta i jego organizacji. Postarano się przede wszystkim o szybką odbudowę szkół, organizację pracy w zakładach miejskich i fabrykach. Mieszkańcy szukali pracy w ocalałych przedsiębiorstwach oraz spółdzielniach.

Rozbudowa zaczęła nabierać tempa. W kolejnych dziesięcioleciach głównie było to widać po wyrastających z grodziskiego pejzażu nowych budynkach mieszkalnych i usługowych. Z czasem miasto zaczęło być wygodne – oferowało dostęp do biblioteki i kina. Również osoby, które chciały uprawiać sport, mogły znaleźć coś dla siebie.

Obecnie Grodzisk Mazowiecki stale się rozbudowuje. Stanowi atrakcyjne miejsce dla mieszkańców, ale także osób, które chcą go po prostu zwiedzić m.in. dzięki nowoczesnemu i bogatemu zapleczu rekreacyjnemu, kulturalnemu oraz sportowemu.

JAKTORÓW

Pierwsza wzmianka o Jaktorowie w dokumentach pojawia się w 1407 r., kiedy to Krystyn właściciel Kask przekazuje Augustowi Ogigielczykowi za wierną służbę młyn.

Nazwę Jaktorów należy wiązać z rozległymi połaciami leśnymi zwanymi „Silva Hectorea” (co można przetłumaczyć jako hektarowe lasy), ewentualnie mogła się ona wziąć od

imienia Hektor. Można również znaleźć anegdotę, jakoby nazwa miała powstać dawno temu, kiedy przez tereny podróżował król. Na wątpliwej jakości drodze kareta wpadła w błoto. Zaskoczony król zawołał: Jak to? Rów?!

Z puszczą nieodzownie związana jest historia turów, które tu zamieszkiwały. Już król Zygmunt III wydawał polecenia, które miały na celu ochronę malejącej liczby tych zwierząt, m.in. zakaz wypasania bydła i koszenia trawy, tam gdzie były tury. Starania te nie przyniosły jednak zamierzonych efektów, bowiem już w 1627 r. padło ostatnie zwierzę. Fakt ten upamiętnia znajdujący się w Jaktorowie obelisk.

Na przestrzeni wieków Jaktorów w większym lub mniejszym stopniu dotykały wojny, jednak miejscowość stale dążyła do rozwoju. W 1845 r. oddano tu do użytku przystanek Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej.

Początkowo fakt ten nie miał większego znaczenia – kolej miała służyć przede wszystkim przewożeniu towarów. Pociągi zatrzymywały się tu rzadko, a podróż była droga, dlatego z połączenia korzystało niewielu podróżnych. Ostatecznie uruchomienie stacji w pewnym stopniu sprawiło, że tereny te zyskały na atrakcyjności.

Duży wpływ na mieszkańców musiało powstanie styczniowe. Polegli uczestnicy zostali uczczeni krzyżem postawionym na Wydmach Międzyborowskich. Napis na nim głosił: POLEGŁYM ZA OJCZYZNĘ W ROKU 1863 HARCERZE ŻYRARDOWSCY W 1917 ROKU. W 2018 r. na Wydmach postawiono nowy krzyż, a stary został przeniesiony do pobliskiego kościoła. Według niektórych źródeł jeszcze w 1916 r. teren został przekopany przez okolicznych mieszkańców, którzy słyszeli pogłoski o zakopanych przez powstańców dokumentach w miejscu, które było przeznaczone pod krzyż. Plotka okazała się prawdą i mieszkańcy znaleźli butelkę z arkuszem papieru w środku. Znaleźisko nie zostało jednak właściwie zabezpieczone i zostało bezpowrotnie zniszczone.

Dla lokalnej społeczności duże znaczenie miało uruchomienie Żyrardowskiego Bielnika. Pod koniec XIX wieku dawał on zatrudnienie ok. 120 osobom. Praca w fabryce dawała

7. Ilustracja tura z „Rerum moscoviticarum commentarii” wydanej przez Zygmunta Herbensteina

**Nowy przystanek „Międzyborów”
między Grodzkiem a Żyrardowem**

Jak się dowiadujemy ze sfer miarodajnych, otwarcie nowego przystanku „Międzyborów” r stąpi już w najbliższym czasie. Wpłyne to na dalszy rozwój letniska „Międzyborów”, oddalonego o 5 minut drogi od Żyrardowa. Miejscowość ta, otoczona wzgórzami, wyróżnia się niezwykle malowniczym położeniem, a przede-
wszystkiem swoim wyjątkowo suchym klimatem. Na przestrzeni 600 morgów ciągnie się stary sosnowy las, dzięki czemu „Międzyborów” bezspornie należy do pierwszorzędných miejscowości klimatycznych w kraju. Budowa stylowych willi i pałaców, placów sportowych i boiska posuwa się naprzód.

8. Informacja prasowa o nowym przystanku w Międzyborowie, „Kurier Poranny”, 24 listopada 1929

9. Krzyż na Wydmach Międzyborowskich upamiętniający poległych powstańców styczniowych

10. Informacja o sprzedaży ziemi w Międzyborowie, „Kurjer Poranny” 23 maja 1931

pod Jaktorowem otoczyły polskich żołnierzy. W wyniku konfrontacji zginęło ok. 150 partyzantów, 120 zostało rannych i 150 wzięto do niewoli. Straty przeciwnika to ok. 200 zabitych i rannych. Ponadto udało się zniszczyć lub uszkodzić kilka pojazdów pancernych wroga oraz zestrzelić samolot Fw 189. W Budach Zosinych znajduje się cmentarz wojenny, na którym pochowano poległych żołnierzy Grupy „Kampinos”.

Obecnie Jaktorów pełni funkcję usługową dla mieszkańców oraz zaplecze mieszkalne dla osób pracujących głównie w Żyrardowie, Grodzisku Mazowieckim i Warszawie.

tę dodatkową korzyść, że pracownicy mogły korzystać z porad lekarza fabrycznego, co stanowiło pewien luksus w czasach, kiedy ze względu na koszty oraz dostępność leczono się raczej u zielarzy. Utworzenie bielarni doprowadziło także do rozbudowy przystanku kolejowego – konieczne było jej sprawne połączenie z zakładami Iniarskimi w Żyrardowie, dlatego też wybudowano boczną linię kolejową.

W I wojnie światowej z pewnością brali udział jaktorowianie, natomiast dla lokalnej społeczności nie była ona dużym ciężarem ze względu na same działania militarne. Uciążliwe natomiast były inne skutki, które wojna ze sobą niesie: drożyzna, głód, zarazy czy nawet rekwirowanie koni przez wojska niemieckie.

Rozwój okolicy związany był z powstaniem kościoła i szkoły oraz utworzeniem policji i Ochotniczej Straży Pożarnej, które czuwały nad bezpieczeństwem mieszkańców. Kolejne zmiany polegały na tym, że coraz mniej było rolników, a coraz więcej robotników, z czasem zaczęli pojawiać się także rzemieślnicy.

II wojna światowa była wyjątkowo dotkliwa dla mieszkańców okolic. Na kartach historii szczególnie zapisała się bitwa pod Jaktorowem. Po wybuchu powstania warszawskiego Oddział Armii Krajowej „Kampinos” próbował przedostać się ze stolicy w okolice Gór Świętokrzyskich. 29 września 1944 r. wojska niemieckie

11. Rekonstrukcja bitwy pod Jaktorowem

MILANÓWEK

Najstarsze ślady osadnictwa znalezione na terenie Milanówka sięgają paleolitu (ok. 500 000 – 8 000 lat p.n.e.) i mezolitu (ok. 8 000 – 4 800 rok p.n.e.). Liczne wykopaliska, które potwierdzają zamieszkiwanie obszaru miasta, pochodzą z epoki brązu (2 000 – 700 rok p.n.e.), natomiast w okresie rzymskim z całą pewnością istniało tu duże centrum starożytnego hutnictwa żelaza⁶.

Pierwszy raz nazwę Milanówek można połączyć z terenem dzisiejszego miasta w 1350 r., kiedy to w Kodeksie Dyplomatycznym Wielkopolski zostaje wspomniany Mi-kołaj de Milanow – skarbnik księcia Ziemowita III⁷. Warto wspomnieć, że mniej więcej w tym samym czasie Stanisław Milanowski był podkomorzym warszawskim (w 1377 r.), a w 1486 r. Andrzej Milanowski był kasztelanem liwskim, zakroczymskim i warszawskim.

Przez kolejne lata Milanówek wielokrotnie zmieniał właścicieli. Struktura samej miejscowości niewiele się zmieniała do czasu, aż przeszła w ręce Michała Lasockiego. Lasocki zaciągał liczne długi, żeby móc utrzymać własność. Chcąc rozwiązać problem, założył spółkę „Kozłowski-Lasocki i spółka”, której celem była parcelacja majątku i sprzedaż działek pod nazwą „Lasów Milanowskich”.

Z założenia Milanówek miał zamienić się w podwarszawskie lotnisko. Przedsięwzięcie początkowo nie przynosiło efektów. Warunkiem niezbędnym do odniesienia sukcesu był dobry dojazd z Warszawy, tymczasem przystanki kolei warszawsko-wiedeńskiej znajdowały się za daleko – w Brwinowie i Grodzisku Mazowieckim. Spółka podjęła starania zmierzające do uruchomienia przystanku w Milanówku, co ostatecznie udało się w roku 1901. Od tej pory faktycznie można uznać, że miejscowość zaczęła zmieniać się ze wsi w lotnisko.

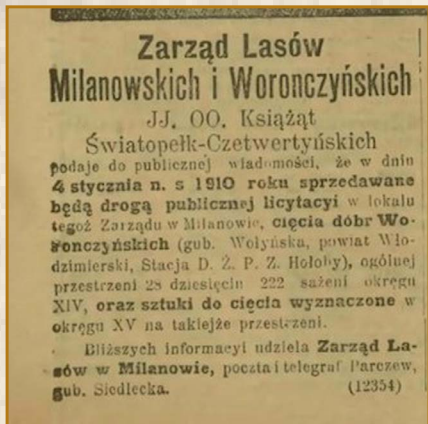

12. Przystanek Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej ok. 1913 r.

Ceny tutejszej ziemi zaczęły rosnąć. Michał Lasocki zachęcony sukcesem przeprowadził drugą parcelację gruntów, tym razem z dobrym skutkiem. Napływ nowych mieszkańców zainicjował kolejne zmiany – w 1909 r. założono Teatr Letni, a w 1911 r. – straż pożarną. Coraz bardziej uciążliwe dla lokalnej społeczności było docieranie na nabożeń-

⁶ Informator Archeologiczny 1974-1975.

⁷ Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski nr 1301.

13. Informacja o sprzedaży działek Lasów Milanowskich, „Nowa Gazeta”, Warszawa 1909

stwa do kościoła w Żukowie, podjęto więc starania o założenie kościoła. Sprawę ułatwiło przekazanie placu pod budowę świątyni w 1907 r. przez spółkę Lasockiego. Ostatecznie kościół pod wezwaniem św. Jadwigi Śląskiej stał się odrębną parafią w roku 1928; była ona częściowo wydzielona z parafii w Żukowie oraz Brwinowie.

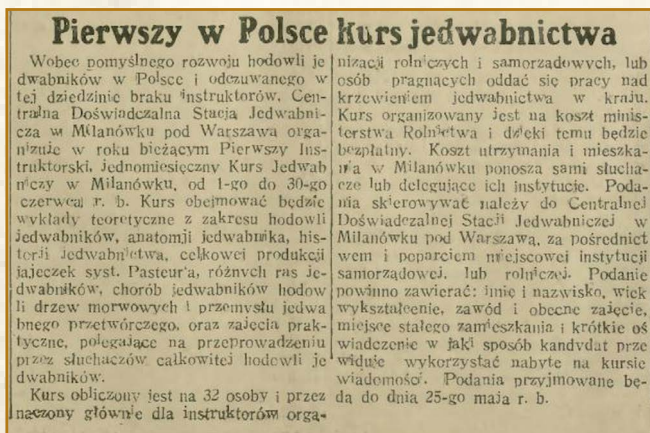
Milanówek, choć pręźnie się rozrastał, wciąż nie należał do wielkich miejscowości, dlatego niebywałym wydarzeniem było zorganizowanie tu wystawy przemysłowo-rolniczej. To udane przedsięwzięcie, na dodatek pozytywnie opisane w prasie, przyciągnęło kolejnych mieszkańców.

Okres I wojny światowej nie był łaskawy dla Milanówka. Najeźdźcy rosyjscy i niemieccy próbowali sobie nawzajem wydierać miasto, na czym cierpiała lokalna ludność. Po zakończeniu wojny przystąpiono do prac mających na celu odbudowę miejscowości. Prężne działania podjęte w tym kierunku pozwoliły na utworzenie odrębnej gminy pod nazwą Milanówek Letnisko już w grudniu 1919 r.

Milanówek okazał się dobrym miejscem do rozwoju przemysłu. Jednym z ważniejszych przedsięwzięć było uruchomienie Centralnej Doświadczalnej Stacji Jedwabniczej z inicjatywą rodzeństwa Stanisławy i Henryka Witaczków.

Zakład jedwabniczy miał liczne zasługi dla miasta: tworzenie nowych miejsc pracy, szycie spadochronów dla wojska czy dodatkowy rozgłos dla Milanówka (w roku 1930 Stację Doświadczalną odwiedził nawet prezydent Mościcki). Warto również wspomnieć, że Witaczkowie wspierali potrzebujących i dawali schronienie wielu ludziom podczas II wojny światowej.

Sam wybuch wojny nie był dla mieszkańców Milanówka zaskoczeniem, wręcz przeciwnie, byli oni bardzo dobrze przygotowani – ludność szkolono w zakresie obrony przeciwgazowej i postępowania w czasie ataków lotniczych, sztyto również maski przeciwgazowe. Pierwsze dni wojennej zawieruchy wpłynęły na miasto mobilizująco; na posesjach kopano rowy i schrony przeciwlotnicze, utworzono pierwszy punkt sanitarny.

14. Informacja o kursie jedwabnictwa, „Kurier Polski” 1927 r.

Milanówek podczas wojny działał bardzo prężnie. Mimo niebezpieczeństwa prowadzono tu tajne nauczanie, zrzeszano harcerzy, odbierano rzuty, toczono walki zbrojne, udzielano schronienia, a także podejmowano inne działania, które miały na celu pokazanie patriotycznej postawy, niezłomności ducha oraz – na ile to możliwe – poprawienie sytuacji w obliczu przewagi wroga. W mieście działały także dwa oddziały Kierownictwa Dywersji Komendy Głównej Armii Krajowej (Kedyw) oraz trzy radiostacje łączności z Londynem.

Spółeczność Milanówka chętnie podejmowała ryzyko i angażowała się w wyżej wymienione działania, co wielu przyplaciło własnym życiem i zdrowiem, zsyłką do obozów koncentracyjnych, w tym do Auschwitz.

Warto odnotować, że w 1944 r. książę arcybiskup Antoni Szlagowski przywiózł z Warszawy do kościoła św. Jadwigi w Milanówku urnę z sercem Fryderyka Chopina. W 96. rocznicę śmierci kompozytora, 17 października 1945 r., serce wróciło do Warszawy do kościoła św. Krzyża.

Milanówek był ważnym miejscem z punktu widzenia politycznego i wojskowego szczególnie po

upadku powstania warszawskiego – przebywali tu liczni działacze polityczni oraz członkowie konspiracji wojskowej: część władz Polski Podziemnej (w tym większość oskarżanych później w „procesie szesnastu”) oraz agendy Delegatury Rządu, dlatego też miasto zyskało miano „Małego Londynu”.

Koniec wojny nie oznaczał dla Milanówka całkowitej swobody – wojska sowieckie od początku 1945 r. bezwzględnie wyłapywały członków Polskiego Państwa Podziemnego, którzy byli wywożeni do obozu w Rembertowie, na Sybir oraz do innych więzień.

Lata powojenne przyniosły rozwój przemysłu w Milanówku. Wśród fabryk, które miały największe znaczenie dla rozwoju miasta, można wymienić wspomnianą już Centralną Doświadczalną Stację Jedwabniczą, Fabrykę Narzędzi Chirurgiczno-Dentystycznych, Milanowską Fabrykę Cukierków, Wytwórnę Wód Gazowanych i Rozlewnię Piwa oraz firmę Fructana. Zakłady te dawały wiele miejsc pracy i przyczyniały się do popularyzacji Milanówka.

15. Kościół św. Jadwigi Śląskiej w Milanówku

Obecnie Milanówek ze względu na walory przyrodnicze i sprzyjający mikroklimat, a także bliskość Warszawy i dobre połączenie komunikacyjne przyciąga nowych mieszkańców, w tym artystów – aktorów i pisarzy.

16. Mural przedstawiający Józefa Piłsudskiego i Jana Szczepkowskiego powstały z okazji 100-lecia odzyskania niepodległości, znajdujący się przy Milanowskim Centrum Kultury.

PODKOWA LEŚNA

Na terenie Podkowy Leśnej znaleziono kilka zabytków archeologicznych. Najstarszy z nich to ślad osadnictwa (2 krzemienie), który sięga okresu paleolitu (ok. 500 000 – 8 000 lat p.n.e.). Część zabytków pochodzi z okresu między I w. p.n.e. a III w. n.e. i świadczy, że na ziemi tej było centrum metalurgiczne.

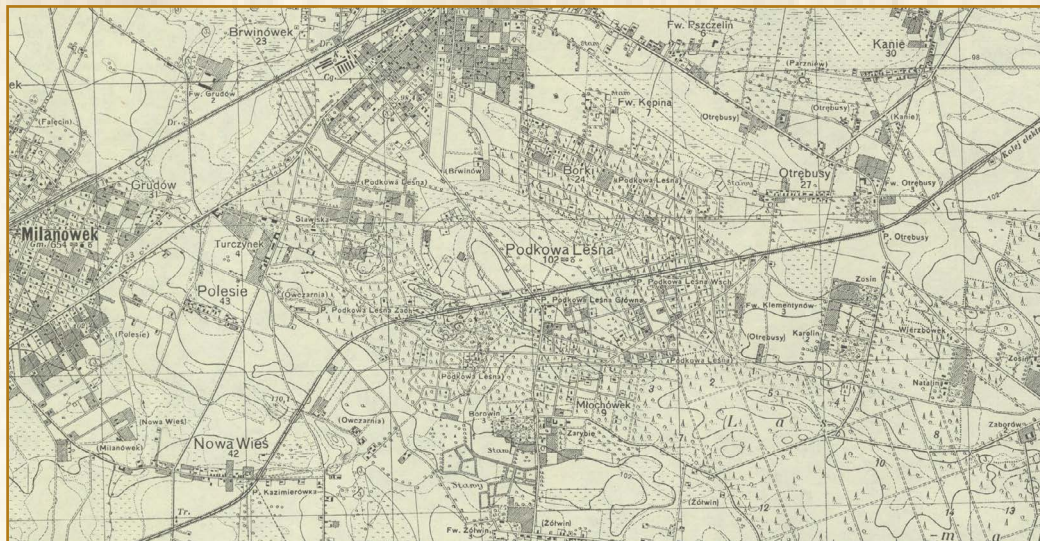
Przez długi czas teren dzisiejszej Podkowy Leśnej należał do dóbr brwinowskich. W 1861 r. został z nich wydzielony folwark Wilhelmów zakupiony przez Stanisława Lilpopa.

Rodzina Lilpopów przybyła na Mazowsze z Austrii. W Warszawie zajmowali się zegarmistrzostwem, byli również przemysłowcami, mechanikami i inżynierami. Szybko udało im się odnieść sukces.

Stanisław Lilpop był współzałożycielem spółki Lilpop, Rau i Loewenstein – największego zakładu przemysłowego międzywojennej Warszawy. Fabryka służyła m.in. z produkcji parowozów, wagonów i maszyn parowych.

Po jego śmierci dobra przeszły na małoletniego syna, w związku z czym majątkiem zarządzała Joanna z Petzoldów Lilpopowa. W 1909 r. Wilhelmów został sprzedany, pierwszy raz pojawiła się nazwa Podkowa Leśna. Za uzyskane pieniądze Stanisław Wilhelm wyjechał na safari do Kenii, gdzie oddawał się swojej pasji, którą było polowanie.

Następna parcelacja związana była z budową linii kolejowej. Tuż po odzyskaniu niepodległości założono spółkę Siła i Światło, która zamierzała zbudować podmiejską kolej elektryczną z Warszawy do Żyrardowa. Spółka w 1922 r. zawiązała wraz z Bankiem Związku Spółek Zarobkowych spółkę akcyjną Elektryczne Koleje Dojazdowe, a w 1925 r. wraz ze Stanisławem Wilhelmem Lilpopem spółkę Miasto Ogród Podkowa Leśna.

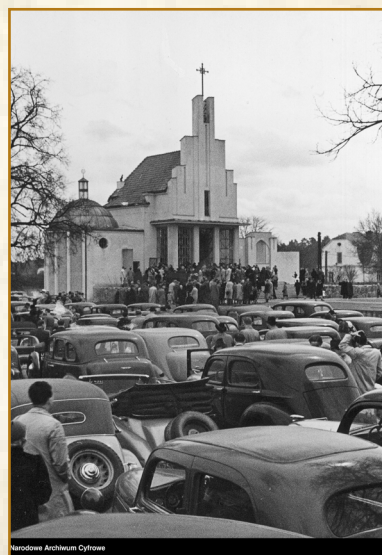
17. Fragment mapy z 1933 r. z widoczną Podkową Leśną

W tym samym roku znany architekt oraz urbanista Antoni Jawornicki wykonał plan miasta. Wzorował się na koncepcji miasta ogrodu stworzonej przez brytyjskiego planistę i urbanistę, Ebenezera Howarda. Projektowi przyświecało hasło „Pracować w mieście, mieszkając na wsi”, co odzwierciedlało nowoczesne tendencje, które można było zauważyć w całej Europie – starano się rozwiązać problem przeludnionych miast, które były pełne fabryk, przez co nie stanowiły atrakcyjnego miejsca do zamieszkania. Podkowa Leśna miała wyjść naprzeciw tym problemom i stanowić podmiejskie osiedle, ale z dobrym połączeniem komunikacyjnym z Warszawą – z założenia wygodna podróż nie mogła trwać dłużej niż 30 do 45 minut.

Plan Jawornickiego dobrze łączył elementy topografii z koncepcją urbanistyczną. Zachowano znaczną część zalesienia terenu, ciekii wodne oraz istniejące wcześniej drogi prowadzące z dawnego folwarku do pobliskich miejscowości. Teren został podzielony na 10 dzielnic, każdą dzielnicę podzielono na kilka do kilkunastu bloków, a każdy blok – na parcele. Wielkość parceli wynosiła od 1 000 do 6 000 m².

Wśród ważnych dla Podkowy Leśnej wydarzeń można wymienić wmurowanie kamienia węgielnego 25 listopada 1925 r. w miejscu, gdzie dziś znajduje się skwer ks. Kolasińskiego, a także uruchomienie stacji Elektrycznej Kolei Dojazdowej w 1927 r.

W miejscowości szybko przybywało nowych mieszkańców, w związku z czym pojawiały się też nowe potrzeby. Jedną z nich była budowa kościoła. Koncepcja

18. Autosacrum, Podkowa Leśna, 1939 r.

postawienia świątyni pojawiła się już w latach 20. Z czasem poczyniono starania o środki na ten cel. Fundusze pochodziły m.in. od spółki Siła i Światło, Banku Towarzystw Spółdzielczych, Banku Związku Spółek Zarobkowych, Automobilklubu Polski oraz Aeroklubu Rzeczypospolitej. Kościół otrzymał wezwanie św. Krzysztofa, patrona podróżnych. Budowa gmachu trwała do listopada 1933 r. Wraz z konsekracją zorganizowano pierwsze autosacrum – święcenie pojazdów, które jest organizowane do dzisiaj.

Po wybuchu II wojny światowej na terenie Podkowie szybko powstały organizacje konspiracyjne. Wkrótce potem rozpoczęły się tu działania Związku Walki Zbrojnej. Pluton „Alaska” wchodzący w skład kompanii „Brzezinka” w całości składał się z mieszkańców miejscowości.

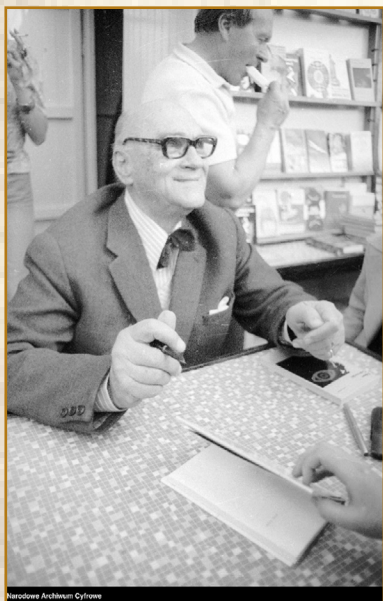
W Podkowie konspiranci kolportowali podziemną prasę, zajmowali się szkoleniami i odbierali zrzuć cichociemnych z okolicznych wsi. Po upadku powstania warszawskiego znalazło tu schronienie wielu warszawian. Szacuje się, że przez miejscowość mogło się przewinąć do 30 000 osób.

Nie do przecenienia dla polskiej kultury była „akcja pruszkowska”. Niemcy zamierzali po powstaniu warszawskim zniszczyć stolicę doszczętnie – włącznie z bezcennymi zbiorami, które były dziedzictwem nie tylko kraju, ale całej Europy. Dyrektor Muzeum Narodowego Stanisław Lorentz, który mieszkał w Podkowie i stąd kierował całą akcją, przekonał Niemców, by pozwolili część księgozbiorów spakować i wywieźć do Rzeszy, co uratowałyby książki przed spalaniem. Wyrażono zgodę – w listopadzie przez dwa tygodnie Polacy mieli powybierać co cenniejsze egzemplarze i spakować je do transportu. Dzięki sprytowi i łapówkom akcja przeciągnęła się, a w grudniu podjęto decyzję, że książki trafią do Pruszkowa, skąd miały zostać przewiezione dalej. W efekcie udało się uratować nie tylko książki w Pruszkowie, ale również te, które potajemnie zamurowano w Warszawie, z nadzieją, że nie dosięgną ich płomienie. Dzięki „akcji pruszkowskiej” przetrwała m.in. kronika Galla Anonima, Psalterz Floriański, rękopisy *Krzyżaków* Sienkiewicza czy *Faraona* Prusa.

W latach 60. w kościele pod wezwaniem św. Krzysztofa miała miejsce premiera mszy beatowej. Po raz pierwszy w Polsce muzyka rozrywkowa stała się elementem nabożeństwa. Muzykę skomponowała Katarzyna Gärtner, słowa napisał Kazimierz Grześkowiak, a zespół Czerwono-Czarni wykonał utwory. Następnie msza beatowa była wykonywana przez lokalny zespół Trapiści.

W latach 80. parafia podtrzymywała patriotycznego ducha mieszkańców – inicjowano akcje społeczne i charytatywne, a w czasie stanu wojennego odprawiano msze za ojczyznę oraz organizowano występy artystów, którzy bojkotowali oficjalne występy.

Pisząc o Podkowie Leśnej nie sposób nie wspomnieć o Stawisku – domu pisarzy Anny i Jarosława Iwaszkiewiczów. Posiadłość była prezentem dla mał-

19. Jarosław Iwaszkiewicz podczas spotkania z czytelnikami, ok. 1975 r.

żonków od ojca Anny – Stanisława Wilhelma Lilpopa, właściciela dawniejszego Wilhelma. Stawisko zawsze tętniło życiem jako ośrodek literacko-artystyczny, w którym często goszczono znanych twórców, m.in. Antoniego Słonimskiego, Jana Lechonia i Juliana Tuwima. W czasie wojny dom Iwaszkiewiczów był miejscem schronienia dla wielu osób, szczególnie dla uciekinierów z Warszawy. Po wojnie natomiast gościli tu królowa belgijska Elżbieta i Artur Rubinstein.

Zgodnie z wolą właścicieli Stawisko po śmierci pisarza przeszło na własność Ministerstwa Kultury i Sztuki. Utworzono tu muzeum, które dba o pamięć o Iwaszkiewiczach i ich spuściznę. Obecnie organem prowadzącym jest Powiat Grodziski. Do dziś w muzeum organizowane są liczne wydarzenia artystyczne i kulturalne, podtrzymuje się tradycje literackie, które są głęboko zakorzenione nie tylko w Stawisku, ale i w całej Podkowie Leśnej.

ŻABIA WOLA

Na terenie gminy znaleziono wiele zabytków archeologicznych. Najstarsze ślady osadnictwa sięgają czasów prehistorycznych: epoki kamienia i epoki brązu, późniejsze – średniowiecza. Oprócz tego znaleziono również cmentarzysko całopalne oraz prawdopodobnie cmentarzyska, które sięgają czasów starożytnych i okresu wpływów rzymskich.

Historia miejscowości na terenie Gminy Żabia Wola sięga nawet XIV wieku – pierwsze wzmianki o Petrykozach pochodzą z 1380 r., natomiast o Ojrzanowie – z 1394 r. W XV wieku istniały już Skuły (1408 r.), Kaleń (1416 r.), Żelechów (1421 r.) czy Grzmiąca (1428 r.).

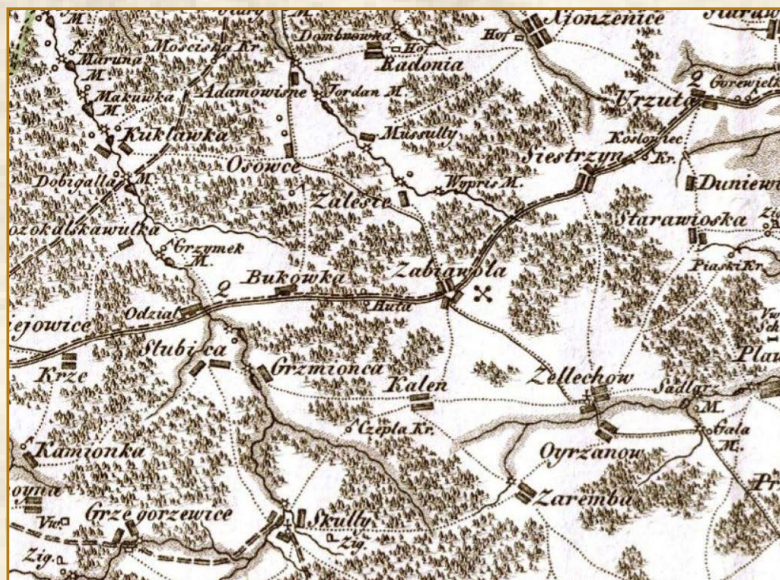
Samą Żabią Wolę, w której swoją siedzibę ma gmina, datuje się na XV wiek, kiedy to Mikołaj Ojrzanowski – dziedzic Ojrzanowa – wykarczował okoliczne lasy i osadził tu kmieci, dzięki czemu powstały wsie: Żelechów przy Ojrzanowie oraz Wesoła Wola przy Kaleni. Mikołaj wraz z bratem Janem postarali się o założenie parafii, czego udało się dokonać już w 1473 r.

Z czasem Wesołą Wolę przemianowano na Żabią Wolę. Możliwe, że nazwa została zmieniona ze względu na podmokłe tereny, które były siedliskiem żab.

W 1827 r. w Żabiej Woli było 20 domostw i 187 mieszkańców. W 1886 r. folwark był rozległy na 476 mórg, łąki obejmowały 72 morgi, pastwiska – 11 mórg, lasy – 99 i nieużytki – 8. Było tam również po 8 budynków murowanych i drewnianych.

Na początku XIX wieku Żabia Wola była własnością Dzierzbickich. Do dziś w miejscowości stoi klasycystyczny dwór postawiony przez ówczesną właścicielkę, Józefę ze Skulskich Dzierzbicką. W 1850 r. założono park okalający budynek. Na początku XX wieku, kiedy właścicielem był Kazimierz Woyciechowski, dwór został przebudowany, a park rozbudowany: posadzono drzewa liściaste, liczne gatunki kwiatów oraz różane klomby.

Wnętrze dworu wystąpiły w pierwszej, niemej ekranizacji „Pana Tadeusza” z 1928 r. W kilku scenach można dostrzec statystującego ówczesnego właściciela – Kazimierza Woyciechowskiego.

20. Fragment mapy, gdzie zaznaczono Żabią Wolę, „Special Karte von Südproussen...” (1802–1803)

Po II wojnie światowej majątek został rozparcelowany. Obecnie znajduje się w nim Dom Kultury, biblioteka gminna i Mini Muzeum Żaby.

21. XVI-wieczna płyta nagrobna niezidentyfikowanego rycerza w kościele parafialnym pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Żelechowie.

W kościele w Żelechowie zachowała się płyta nagrobna niezidentyfikowanego rycerza, którego łączy się z osobą Kacpra Mińskiego lub – coraz częściej – Stanisława Barzkiego, którzy byli kolejno pierwszym i drugim mężem Doroty Goryńskiej, dziedziczki Ojrzeń i Żelechowa. Miński był wojskim rawskim i posłem na sejm w 1563 r. Barzi natomiast pełnił funkcję marszałka nadwornego koronnego i wojewody krakowskiego. Jako ciekawostkę można podać, że w 1556 r. uczestniczył w orszaku królowej Zofii Jagiellonki do Wolfenbüttel.

W tej samej świątyni pochowany jest zmarły w 1822 r. Wojciech Strasz herbu Odrowąż – ówczesny właściciel Ojrzeń, generał major ziemiański, uczestnik walk konfederacji barskiej. Był także jednym z bardziej czynnych dowódców pospolitego ruszenia insurekcji kościuszkowskiej.

W tej samej świątyni pochowany jest zmarły w 1822 r. Wojciech Strasz herbu Odrowąż – ówczesny właściciel Ojrzeń, generał major ziemiański, uczestnik walk konfederacji barskiej. Był także jednym z bardziej czynnych dowódców pospolitego ruszenia insurekcji kościuszkowskiej.

Natomiast na cmentarzu w Żelechowie znajduje się grób wybitnego malarza realistycznego i pejzażyisty Józefa Chełmońskiego (1849–1914). Chełmoński przez 25 lat, aż do śmierci mieszkał w Kukłowie Radziejowickiej (obecnie Powiat Żyrardowski) i był sil-

nie związany z okolicznymi terenami, które nieraz inspirowały go do stworzenia malarzkiego dzieła. W grobie obok spoczywa Franciszek Barnaba Pełka, proboszcz z pobliskiej parafii i wieloletni przyjaciel malarza.

Powstała na początku XV wieku wieś Skuły należała pierwotnie do Piotra Pilika, podkomorzego zakroczymskiego i późniejszego wojewody mazowieckiego. Otrzymał on od księcia Bolesława Mazowieckiego przywilej lokacji wsi na prawie niemieckim.

Następnie w 1432 r. darował ziemie skulskie swym bratankom, Janowi i Abrahamowi, tytułującym się Skulscy. W 1654 r. królowa Maria Ludwika przekazała Skuły księżom misjonarzom z Warszawy, a akt darowizny potwierdził król Jan Kazimierz. Po powstaniu styczniowym dobra kościelne zostały skonfiskowane przez władze carskie.

W trakcie II wojny światowej na terenie Gminy Żabia Wola miały miejsce akcje podziemia. W 1943 r. oddział Gwardii Ludowej, dowodzony przez Stanisława Fijałkowskiego ps. „Michał”, opanował Urząd Gminy. Działała także grupa Batalionów Chłopskich kierowana przez Antoniego Włodarczyka oraz konspiracyjna komórka Ludowego Związku Kobiet. W latach 1939–1944 hitlerowcy zamordowali 8 Polaków w Petrykozach, Skułach i Bartoszówce, których pochowano na cmentarzu w Skułach.

Warto wspomnieć, że przed 1830 r. na terenie pobliskich Grzegorzewic znajdowały się fabryki tkanin, które ofiarowały 100 m materiału dla żołnierzy Tadeusza Kościuszki. Folklor Grzegorzewic został z kolei uwieczniony przez Marię Dąbrowską. Pisarka wielokrotnie odwiedzała wieś i mogła obserwować zabawy okolicznych mieszkańców, które opisała w utworze „Na wsi wesele” (Dąbrowska była gościem weselnym córki swojej dawnej gospodyni).

Tereny Gminy Żabia Wola również na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci przyciągały artystów. W majątku dworskim w Ojcowku, w jednym z pomieszczeń odbywały się próby do musicalu zespołu „Metro”. Tu swój warsztat doskonaliły Edyta Górniak i Katarzyna Groniec pod okiem Janusza Józefowicza oraz Janusza Stokłosy. Natomiast Wojciech Siemion stworzył (obecnie nieczynne) Prywatne Muzeum w Petrykozach.

Liczne walory przyrodnicze i krajobrazowe sprawiają, że Gmina Żabia Wola jest obecnie atrakcyjna pod względem turystycznym.

22. Zdjęcie z pogrzebu J. Chełmońskiego, opublikowane na łamach „Tygodnika ilustrowanego” w 1914 r.

Architektura

Dwory i pałace

W przeszłości wiele miejscowości Powiatu Grodzkiego było majątkami należącymi do rodzin szlacheckich. Śladem, który po tym pozostał, są zachowane do dziś liczne dwory i pałace z otaczającymi je założeniami parkowymi.

Dwór i park w Bożej Woli

(ul. Pałacowa 5, Boża Wola, gmina Baranów)

Dwór pochodzi z 1864 r. Do 1909 r. właścicielem majątku była rodzina de Poths, następnie m.in. Czesław Tabor, fabrykant pochodzący z Czech, właściciel fabryki zapalek w Błoniu. Po wojnie dwór upaństwowiono, mieściła się w nim szkoła podstawowa. Od 1982 r. znajduje się w rękach prywatnych. Ciekawostką jest to, że kręcone są w nim niektóre sceny z serialu „Klan”.

Dwór późnoklasycyistyczny, zbudowany na planie prostokąta, z wieloma dobudówkami. Otacza go kilkuhektarowy park.

Zespół dworski w Kaskach

(ul. Pałacowa 2, Kaski, gmina Baranów)

Dwór w Kaskach zbudowano na przełomie XVIII i XIX wieku dla rodziny Szymanowskich herbu Ślepowron, następnie należał do Bacciarrellich, Szymańskich oraz Słubickich. W latach 1960–1964 budynek przeszedł gruntowny remont. Od 1982 r. mieściły się w nim biura PGR, biblioteka, kawiarnia, hydrofornia. Obecnie trwa jego remont.

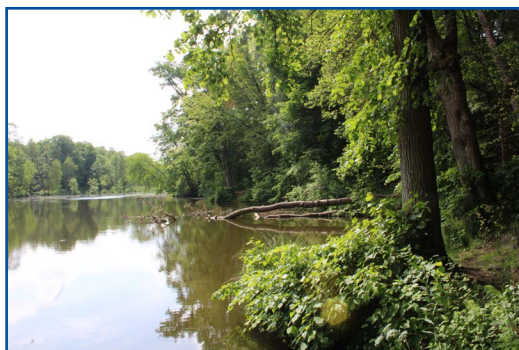

Jest to dwór murowany, zbudowany w stylu klasycystycznym na planie prostokąta. Na elewacji frontowej wejście z dwoma parami kolumn toskańskich, dźwigającymi trójkątny fronton. W elewacji ogrodowej półkolisty ryzalit poprzedzający taras. Kryty czterospadowym dachem z gontu.

Park otaczający dwór nie zachował się do naszych czasów.

Dwór i park w Adamowiznie

(ul. Chełmońskiego 8, Adamowizna, gmina Grodzisk Mazowiecki)

Właścicielem osady Stare (obecnie Adamowizna) od 1899 r. był Adam Chełmoński, znany lekarz, specjalista chorób płucnych, brat malarza Józefa Chełmońskiego. W 1900 r. na skarpie rzeki Mrowny postawił drewniany dwór, przeniesiony z należącego do Józefa Chełmońskiego majątku w Kukłowce. Wokół niego urządzono park krajobrazowy.

Od 2006 r. dwór jest własnością Gminy Grodzisk Mazowiecki. W 2020 r. zakończyła się jego rewitalizacja. Obecnie jest filią Ośrodka Kultury Gminy Grodzisk Mazowiecki.

Dwór jest przykładem charakterystycznego dla terenu Mazowsza budownictwa tradycyjnego. Jest to parterowy budynek postawiony na planie prostokąta, z gankiem od frontu. Dwór zbudowano z drewna i otynkowano, przykryto czterospadowym dachem.

Park otaczający dwór również poddano rewitalizacji. Na jego terenie znajduje się ścieżka przyrodniczo-dydaktyczna oraz wiklinowe rzeźby.

Dwór Wieniawskich w Chlewni

(Chlewnia 50,
gmina Grodzisk Mazowiecki)

Dwór powstał prawdopodobnie w 1905 r. według projektu Władysława Marconiego. Właścicielem majątku Chlewnia (nazwa została zmieniona na Chlewnia w 1965 r.) do

zakończenia II wojny światowej była rodzina Wieniawskich. Po 1945 r. dwór był użytkowany przez Spółdzielnię Wielobranżową Stowarzyszenia Producentów Rolnych. Obecnie jest to własność prywatna.

Budynek zaprojektowano w stylu neobarokowym. Jest murowany i otynkowany, częściowo piętrowy, z dachem krytym dachówką. W połaci umieszczono pionowe okienka doświetlające poddasze (lukarny). Na elewacji frontowej znajduje się dwupiętrowy ryzalit z wejściem głównym do dworu. Budynek jest otoczony dawnym parkiem krajobrazowym.

Dwór Skarbków w Grodzisku Mazowieckim

(ul. Okulickiego 8, Grodzisk Mazowiecki)

Dwór Skarbków, a właściwie Mokronoskich – właścicieli dóbr Grodzisk i Jordano-wice od początku XVII wieku. Powstał w 2. poł. XVIII w. jako siedziba Andrzeja

Mokronoskiego i Izabeli z Branickich Poniatowskiej, siostry króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Za jego autora uważa się Jana Sękowski, architekta Branickich. Posiadłość należała do rodu Mokronoskich do 1869 r., kiedy zakupił ją hr. Henryk Skarbek. Dwór ocalał podczas II wojny światowej, jednak po jej zakończeniu spadkobiercy ostatniego właściciela zostali wywłaszczeni. Obecnie jest własnością Gminy Grodzisk Mazowiecki i od 2004 r. mieści się w nim Państwowa Szkoła Muzyczna I stopnia im. Tadeusza Bairda.

Dwór został zbudowany w stylu barokowo-klasycystycznym. Jest to parterowy budynek na planie litery L, z czterospadowym dachem krytym gontem. W westybulu (reprezentacyjnym przedsionku) na ścianach, suficie, szafach wnękowych i drzwiach znajdują się polichromie z 1782 r., inspirowane antykiem i renesansem. Ich autorem jest Jan Bogumił Plersch, nadworny malarz króla Stanisława Augusta Poniatowskiego.

Cały budynek wraz z bezcennymi freskami został odrestaurowany.

Dwór w Oypach

(ul. Mazowiecka 163, Oypy, gmina Grodzisk Mazowiecki)

Dwór, nazywany także willą Jadwisin oraz pałacem Czosnowskich, wybudowała ok. 1900 r. hrabina Maria Colonna-Czosnowska, córka hr. Henryka Skarbka. Jego następnym właścicielem był adwokat Bolesław Bielawski. Po II wojnie światowej przeszedł na własność

skarbu państwa. W dworze mieściło się koło gospodyń wiejskich, Dom Opieki dla Starszych Osób, Ośrodek Zaopatrzenia Rolniczego czy Zasadnicza Szkoła Ogrodnicza; budynek użytkował również PGR Książenice. Ostatecznie córki Bolesława Bielawskiego odzyskały dwór i sprzedały go prywatnej spółce. W 1995 r. budynek został rozebrany i zbudowany od nowa. Obecnie organizowane są w nim przyjęcia okolicznościowe.

Dwór jest murowany, kryty dachówką karpiówką w rybią łuskę. Założony został na planie regularnego prostokąta, z prostokątnymi arkadowymi gankami wspierającymi balkony. Bryła obiektu jest jednolita, kryta dachem mansardowym. Nad filarami znajduje się taras otwarty z balustradą z cementowymi toczonymi tralkami. Na krawędziach umieszczono wazy.

Dwór w Izdebnie Kościelnym

(ul. Ks. M. Oziębłowskiego 20, Izdebnie Kościelne, gmina Grodzisk Mazowiecki)

Pod koniec XVIII wieku Izdebnie Kościelne należało do Michała Szymanowskiego. Po jego śmierci w 1787 r. wieś przeszła na własność jego córki Doroty Szymanowskiej, żony oficera francuskiego Piotra Galicheta, który założył w Izdebnie pierwszą w Królestwie Polskim fabrykę cukru. Następnie majątek należał m.in. do Piotra Łubieńskiego. W czasie II wojny światowej ostatni jego właściciele zostali rozstrzelani za działalność konspiracyjną. Po zakończeniu wojny majątek został rozparcelowany. W 1999 roku dwór stał się własnością Powiatu Grodziskiego, mieści się w nim Dom Pomocy Społecznej dla osób w podeszłym wieku.

Dwór został zbudowany około 1800 r. przez rodzinę Szymanowskich. Wzniesiono go w stylu klasycystycznym, na planie prostokąta, z gliny mieszanej z siczką, następnie obmurowano cegłą i otynkowano. Budynek jest parterowy, z piętrowymi ryzalitami od strony frontowej oraz ogrodowej, z tarasem z balustradą. Dach czterospadowy, kryty blachą. Równocześnie z dworem powstał park z podjazdem i gazonem od frontu, od tyłu zaś łąką i aleją prowadzącą do dworu oraz na taras z kamiennymi balustradami. Na wschód od dworu znajduje się nieregularny staw z wysepką w formie kopca. Teren parku porasta starodrzew: dęby, kasztanowce, akacje i lipy.

Dwór w Radoniach

(ul. Widokowa 40, Radonie, gmina Grodzisk Mazowiecki)

Murowany klasycystyczny dwór postawił ok. 1842 r. Piotr Folkierski herbu Radwan, który do 1888 r. był jego właścicielem. Następnie majątek, w skład którego poza dworem wcho-

dził park krajobrazowy, pola uprawne, las, sad, łąki, stawy hodowlane oraz przetwórnia owoców, wielokrotnie zmieniał właścicieli. W trakcie II wojny światowej na terenie majątku organizowano odbiór spadochroniarzy z Wielkiej Brytanii. Po upadku powstania warszawskiego schronienie znajdowali w nim uchodźcy ze zniszczonej stolicy. Po wojnie w wyniku reformy rolnej majątek został rozparcelowany. Dwór przechodził na własność wielu instytucji: Samopomocy Chłopskiej, Okręgowego Zarządu Terenów Rolnych, PGR Opyy, ZHP, PGR Książenice. W tym czasie został zdewastowany. W ostatnich latach przeszedł remont. Obecnie jest własnością prywatną, zwiedzanie możliwe po wcześniejszym kontakcie z właścicielami.

Dwór zbudowano na planie prostokąta. Ma regularną bryłę, jest wysoko podpiwniczny, kryty gontowym dachem naczółkowym. Elewacja frontowa wyróżnia się portykiem tokańskim zwieńczonym neorenesansowym szczytem. Na elewacji ogrodowej znajduje się dwuosiowy ryzalit.

Otoczający dwór park krajobrazowy powstał prawdopodobnie w tym samym czasie. Znajduje się w nim staw, aleja lipowa oraz wiele drzew, również pomnikowych.

Dwór w Chylicach

(ul. Parkowa 9A, Chylice-Kolonia, gmina Jaktorów)

Dwór wraz z otaczającym go parkiem i zabudowaniami gospodarczymi pochodzi z I poł. XIX wieku. Do początku XX wieku obiekt funkcjonował jako gospodarstwo rolne. W 1914 r. majątek kupiła fundacja hrabiego Michała Sobańskiego na potrzeby Kursów Przemysłowo-Rolniczych (protoplasta SGGW). W 1916 r. Kursy przekształcono w Wyższą Szkołę Rolną. Rozpoczęto wówczas odbudowę

majątku zniszczonego podczas I wojny światowej. Od 1919 r. w Chylicach odbywały się warsztaty rolne Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, która została właścicielem majątku. W czasie II wojny światowej obiekt przyłączono do Państwowego Instytutu Naukowego Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach. Po wojnie właścicielem znowu została SGGW i w jej rękach pozostaje do dziś.

Dwór zbudowano z modrzewia na planie prostokąta, a następnie obmurowano i otynkowano. Parterowy, kryty czterospadowym dachem z blachy. Całość pozbawiona jest wyraźnych cech stylowych.

Obok dworu znajduje się zabytkowy spichlerz z 1. poł. XIX w. i stodoła z końca XIX w.

Pałacyk myśliwski Stanisława Lilpopa

(ul. Modrzewiowa 45, Podkowa Leśna)

Pałacyk został wzniesiony przed 1911 r. dla Stanisława Wilhelma Lilpopa. Powstał jeszcze przed założeniem Podkowy Leśnej. Stanowi pozostałość zabudowań majątku Wilhelmów. Z budynku korzystano okazjonalnie, przy okazji polowań, które były pasją Lilpopa.

Pałacyk pierwotnie zaprojektowano w stylu eklektycznym, z niesymetryczną romantyczną bryłą, okrągłą wieżą ze stożkowym dachem oraz elementami szwajcarskimi i gotyckimi. W 1931 r. został przebudowany przez nowego właściciela, inżyniera Kazimierza Gayczaka, pioniera elektryfikacji na ziemiach polskich. Zmieniono bryłę budynku, która w tym kształcie zachowała się do dziś. Zlikwidowano wysokie dachy dwuspadowe i obniżono wieżę, będącą obecnie dwukondygnacyjnym cylindrycznym ryzalitem. Wejście główne poprzedza taras z balustradą tralkową i wachlarzowymi schodami. Obecna architektura pałacyku nawiązuje do stylu klasycystycznego.

Pałacyk Kasyno

(ul. Lilpopa 18, Podkowa Leśna)

Budynek powszechnie nazywany „Pałacykiem” tak naprawdę był siedzibą Klubu Sportowego. Został zbudowany przez Zarząd Dóbr Podkowa Leśna w 1928 r. według projektu Juliusza Dzierżanowskiego, który wcześniej zaprojektował stację kolejki WKD. Znajduje się w Parku Miejskim. Otaczające tereny zagospodarowano na cele sportowe.

W budynku miało siedzibę Towarzystwo Przyjaciół Miasta Ogrodu Podkowa Leśna. W latach powojennych wielokrotnie zmieniał właścicieli. Po upadku powstania warszawskiego

w Pałacyku mieściła się filia Szpitala Wolskiego, a także bursa szkolna i szkoła podstawowa. Kasyno wydzierżawiono następnie „Społem”. W 1990 r. władze samorządowe Podkowy Leśnej odzyskały budynek. Obecnie znajduje się w nim Centrum Kultury i Inicjatyw Obywatelskich organizujące wiele wydarzeń społeczno-kulturalnych.

Projekt pałacyku został zainspirowany bryłą kasyna w uzdrowisku Vichy. Budy-

nek opiera się na dwóch parterowych pawilonach, zestawionych wobec siebie pod kątem prostym. Łączy je środkowy korpus z dwoma wielobocznymi alkierzami po bokach. Na wysokości piętra taras wsparty na drewnianych arkadach. Pałacyk wieńczy ośmioboczna wieżyczka.

Dwór i park w Grzegorzewicach

(ul. Pałacowa 59, Grzegorzewice, gmina Żabia Wola)

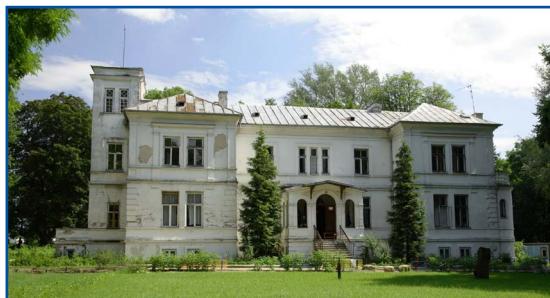
Dwór zbudowano w połowie XIX w., najprawdopodobniej dla ówczesnej właścicielki miejscowych ziem, Zofii Kuszell. W czasie II wojny i w okresie powojennym budynek i otaczający go park uległy dewastacji. W 1973 r. obiekt przekazano Naczelnej Radzie Adwokackiej do bezpłatnego użytkowania. Po odbudowie i przebudowie wewnątrz zaadaptowany został na potrzeby Domu Pracy Twórczej Adwokatury.

Pierwotny dwór zaprojektowano w stylu klasycystycznym. Następnie został rozbudowany w duchu romantycznego historycyzmu (eklektyzmu) i przekształcony w pałac. Jest to piętrowy murowany budynek, kryty czterospadowym dachem z oknami w lukarnach (pionowych okienkach doświetlających poddasze). Zbudowany na planie prostokąta, do którego dostawiono czteroboczną wieżę i piętrowy pawilon. Od wschodu i północy pałacu znajdują się tarasy z tralkowymi balustradami. Elewację budynku zdobi czterokolumnowy portyk tokański dźwigający balkon pierwszego piętra, a także gzymsy kordonowe, opaski i trójkątne naczółki okienne.

W parku otaczającym pałac znajdują się pomniki przyrody: modrzewie europejskie, białodrzew, jesion wyniosły i lipa drobnolistna o czterech pniach.

Pałac i park w Grzmiącej

(al. Lipowa 9, Grzmiąca, gmina Żabia Wola)

Pałac został zbudowany w połowie XIX wieku według projektu architekta Wojciecha Bobińskiego dla Juliana Wilhelma Brunweya. Po II wojnie światowej wielokrotnie zmieniał właścicieli, obecnie stanowi własność Skarbu Państwa, jego administratorem jest Mazowiecki Zarząd Nieruchomości w Warszawie.

Jest to neorenesansowa rezydencja zbudowana na planie prostokąta, z ryzalitami skrajnymi od frontu i trójosiowym przedsiönkiem przykrytym czterospadowym dachem. Od strony ogrodu znajdują się dwa prostopadłe, parterowe skrzydła flankujące taras, od północy – dwupiętrowa, czworoboczna wieża, zaś od południa – półowalny występ podtrzymujący balkon pierwszego piętra. Budynek zdobią pilastry tokańskie, gzymsy kordonowe, opaski okienne oraz narożne boniowania.

Położony na skarpie doliny rzeki Pisi park krajobrazowy otaczający pałac został założony około 1860 r. według projektu Kamila Jamme. Na jego terenie znajdują się 3 stawy połączone ze sobą kaskadami. Można w nim podziwiać piękne okazy starodrzewu i wysadzaną jesionami aleję dojazdową.

Pałac i park w Ojrzeńcu

(ul. Tarczyńska 1, Ojrzeńce, gmina Żabia Wola)

Pałac w II połowie XIX wieku według projektu Władysława Marconiego zbudowała rodzina Stadnickich.

Jest to murowany budynek posadowiony na planie prostokąta, parterowy z nadbudową pierwszego piętra. Został zaprojektowany w stylu późnego klasycyzmu. Elewację dekorują narożne boniowania oraz balkon piętra podtrzymywany przez czterokolumnowy portyk tokański. Po obu stronach dostawiono przybudówki.

Pałac otacza założony w połowie XIX wieku park krajobrazowy. Porasta go las liściasty z rzadkimi gatunkami drzew, m.in. sosną rumelijską, sosną smołową, świerkiem węzowym czy dębem błotnym.

Obecnie w pałacu znajduje się hotel i restauracja. Obiekt jest udostępniany do zwiedzania.

Dwór i park w Osowcu

(ul. Parkowa 10, Osowiec, gmina Żabia Wola)

Dwór zbudowano w 1860 r. w stylu klasycystycznym. W 1930 r. był własnością Stefana Kiedrzyńskiego. Po wojnie postępowała jego dewastacja i pałac zaczął popadać w ruinę. Obecnie odbudowany, znajduje się w rękach prywatnych.

Jest to parterowy murowany budynek, podpiwniczony i z mieszkalnym poddaszem. Kryty dachem naczółkowym z dachówki ceramicznej. Zbudowany na planie prostokąta z obustronnymi ryzalitami skrajnymi i środkowym, wyższym o piętro, poprzedzonym portykiem tokańskim podtrzymującym balkon pierwszego piętra. W ryzalitach skrajnych od frontu serliany – okna weneckie zwieńczone łukiem. W elewacji ogrodowej znajduje się otwarty taras.

Dwór jest otoczony parkiem krajobrazowym z połowy XIX w.

Dwór i park w Petrykozach

(ul. Jesionowa 2, Petrykozy, gmina Żabia Wola)

Neoklasykstyyczny dwór powstał prawdopodobnie na początku XIX w. dla Jana Bogumiła Janasza. Po II wojnie światowej dwór był opuszczony i zdewastowany. W 1969 r. kupił go aktor Wojciech Siemion. Budynek został odrestaurowany i powstało w nim prywatne muzeum działające do 2010 r. Na kolekcję składały się obrazy i rzeźby ofiarowane Siemionowi przez artystów współczesnych i ludowych, takich jak Zdzisław Beksiński, Edward Dwórnik czy Leon Kudła. W 2013 r. dworek spłonął, udało się uratować część zbiorów, niestety bardzo ucierpiał sam budynek. Obecnie dwór jest remontowany.

Dwór zaprojektowano na planie prostokąta. Od frontu i ogrodu znajdują się ganki z drewnianymi trójkątnymi frontonami wspartymi na dwóch kolumnach. Naczółkowy dach kryty był gontem.

Wokół dworu rozpościera się park z czterema połączonymi ze sobą stawami. Dawny drzewostan parku zachował się jedynie częściowo.

Na przylegającym do dworu 10-hektarowym terenie powstał skansen budownictwa wiejskiego, w skład którego wchodzi chałupa spod Krosna z 1830 r., dwa wiatraki typu koźlak sprowadzone z Chudolipia i Zimnicy pochodzące również z ok. 1830 roku, dawna karczma ze Skuł oraz warsztat kowalski z początku XIX wieku. Obecnie miejsce jest zaniedbane.

Dwór i park w Żabiej Woli

(ul. Warszawska 27, Żabia Wola)

Zespół dworski w Żabiej Woli powstał na początku XIX wieku. Właścicielką dóbr żabiwolskich była wówczas kasztelanowa krakowska z rodu Dzierzbickich. Na początku XX wieku dwór został przebudowany przez jego ówczesnego właściciela, Kazimierza Woyciechowskiego. Wokół budynku rozpościerał się park, w którym rosły liczne gatunki drzew,

krzewów i kwiatów. W 1930 r. majątek kupił dr Ślaski. Po II wojnie światowej dwór uległ zniszczeniu, a otaczający go park zdewastowano. Majątek został rozparcelowany. Dwór był użytkowany m.in. przez Samopomoc Chłopską, Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Żabiej Woli, weterynarza, Kasę Spółdzielczą czy zlewnię mleka, znajdowały się w nim lokale mieszkalne. W latach 70. budynek wyremontowano, zmieniając nieznacznie jego wygląd. Obecnie mieści się w nim Dom Kultury i Gminna Biblioteka Publiczna. Z dawnego parku zachowały się tylko nieliczne drzewa.

Dwór zbudowano w stylu klasycystycznym, na planie prostokąta. Budynek parterowy z użytkowym poddaszem, murowany, kryty dachem naczółkowym z charakterystycznymi otworami okiennymi – tzw. wole oczy. Na elewacji frontowej portyk o czterech tokańskich kolumnach, zwieńczony drewnianym trójkątnym szczytem.

WILLE

Na przełomie XIX i XX wieku na tereny obecnego Powiatu Grodzkiego zaczęli się sprowadzać nowi mieszkańcy. Było to związane z parcelacją majątków i sprzedażą ziemi, na której budowano domy letniskowe i wille. Najwięcej tego typu budynków powstało w trzech miastach Powiatu Grodzkiego: Grodzisku Mazowieckim, Milanówku i Podkowie Leśnej.

Stanowiący obecnie część Grodziska Mazowieckiego dawny majątek Jordanowice po wybudowaniu kolei warszawsko-wiedeńskiej stał się dla mieszkańców Warszawy popularnym miejscem wycieczek i letniego wypoczynku. Pod koniec XIX w. ówczesny właściciel Grodziska hr. Henryk Skarbek podjął decyzję o parcelacji dóbr i sprzedaży działek pod budowę domów wypoczynkowych – letniaków.

Wille powstawały głównie w otoczeniu **Zakładu Hydropatycznego dla Osób z Towarzystwa** (ul. Kilińskiego 8B, Grodzisk Mazowiecki). Został założony przez doktora Michała Bojasińskiego w 1884 r.

Zakład był wielokrotnie nagradzany oraz odwiedzany m.in. przez Adolfa Dygasińskiego czy Władysława Reymonta. Został zamknięty w 1932 r. Składał się z 4 budynków położonych w rozległym parku. Do dziś zachował się jedynie główny budynek, który w 2015 r. przeszedł rewitalizację. Obecnie mieści się w nim Szkoła Podstawowa nr 1 im. Henryka Sienkiewicza, wchodząca w skład Zespołu Szkolno-Przedszkolnego nr 3 w Grodzisku Mazowieckim.

Willa Foksal

(ul. Bartniaka 26, Grodzisk Mazowiecki)

Budynek jest przykładem dziwnastowiecznej architektury użytkowej o cechach romantycznych. Powstał w latach 1845–1846 według projektu Teofila Schullera, budowniczego Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej. Należał do ze-

społu zabudowań dworcowych i pełnił rolę domu gościnnego. Odprawa pasażerów odbywała się na pobliskim drewnianym pawilonie stacji, zniszczonym w 1915 r. Po wybudowaniu nowego budynku dworca budynek utracił swoją pierwotną funkcję. Nazwa „Foksal” pochodzi od rosyjskiego słowa „wokzał” oznaczającego dworzec.

Willa stanowiła własność rodziny Mokronoskich, hr. Branickiego, a następnie Towarzystwa nad Ociemniałymi. Po II wojnie mieściły się w niej szpital i przychodnia, budynek użytkowało także Warszawskie Przedsiębiorstwo Geodezyjne. Obecnie w budynku znajduje się archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa (dawniej Ośrodek Dokumentacji Zabytków).

Willa ma charakterystyczny kształt lokomotywy. Zbudowana na planie prostokąta, piętrowa, z cylindryczną trzykondygnacyjną wieżą o stożkowym dachu. Elewację od strony parku urozmaica ganek z dachem wspartym na żeliwnych słupach.

Willa Niespodzianka

(ul. Kościuszki 12, Grodzisk Mazowiecki)

Willę na przełomie XIX i XX wieku według własnego projektu wznosił architekt Józef Moszyński. Była to niespodzianka (stąd nazwa willi) dla jego siostry oraz matki, które przyjeżdżały do Grodziska na letni wypoczynek. W swoim czasie był to najelegantszy i najnowocześniejszy (zaprzęgnięty w kanalizację, bieżącą wodę i prąd) budynek w dzielnicy letniskowej Grodziska.

Budynek wzniesiono w stylu eklektycznym. Łączy w sobie elementy willi włoskiej i gotyckiego zamku z wieżą. Dodatkowo zdobi ją delikatny secesyjny detal.

Obecnie po renowacji zakończonej w 2018 r. jest wykorzystywana jako sala ślubów oraz filia Ośrodka Kultury Gminy Grodzisk Mazowiecki.

Willa Haerberlego

(ul. 1 Maja 22, Grodzisk Mazowiecki)

Willa powstała na terenie Fabryki Tarcz Ściernych „Słoń”, której początki sięgają 1897 r. Rozpoczęto wówczas produkcję osełek do kos i użytku domowego. W tym samym okresie Jan Haerberle wybudował dla siebie piętrową willę w stylu eklektycznym. Znajdowało się w niej jego mieszkanie oraz biura przedsiębiorstwa. W latach 1900–1912 budynek był odnawiany. Po wojnie zakład upaństwowiono. Budynek od lat 80. stoi pusty, obecnie jest w złym stanie. Jest własnością prywatną dewelopera budującego na tym terenie osiedle mieszkaniowe. Po zakończeniu inwestycji willa ma przejść rewitalizację.

Willa Radogoszcz

(ul. Sienkiewicza 31, Grodzisk Mazowiecki)

Powstała pod koniec XIX wieku prawdopodobnie na zlecenie Zacharija Putiata jako letnia rezydencja carskiego urzędnika. Wokół willi znajdował się ogród z krzewami ozdobnymi, drzewami owocowymi i sztucznym stawem z wyspą.

Willa wielokrotnie zmieniała właścicieli. Należał m.in. do rodziny Helcmanów, warszawskich aptekarzy. W latach międzywojennych jednym z jej mieszkańców miał być miejscowy rabin. Podczas II wojny światowej służyła jako schron podczas nalotów bombowych. Po wojnie budynek przejęły władze miejskie. Mieściła się w nim siedziba Stowarzyszenia Miłośników Sztuki (po-

wołanego przez Jana Skotnickiego), a także powstała Szkoła Muzyczna I stopnia. W latach późniejszych w Radogoszczy znajdował się punkt naprawczy AGD. W 1994 r. willa stała się własnością miasta i prowadzono w niej działalność kulturalną. W latach 2011–2012 budynek został odrestaurowany. W willi od 2012 r. znajdowała się Galeria Etnograficzna, a od 2019 r. jest siedzibą kina „Wolność” należącego do sieci kin lokalnych i studyjnych.

Zdaniem niektórych historyków sztuki willa stanowi jedyny w Polsce przykład tzw. willi liwadiańskiej (od miejscowości Liwadia na Krymie), częściej jednak przypisuje się jej cechy willi palladiańskiej, charakterystycznej dla budownictwa rezydencjonalnego XVIII i XIX wieku, nawiązującej do tradycji antycznych. Jest to elegancki pałacyk, od frontu z tarasem ozdobionym kolumnami stylizowanymi na antyczne oraz dwutraktowymi schodami.

Willa Kaprys

(ul. Okólna 1/3, Grodzisk Mazowiecki)

Willę w 1886 r. wybudował Bronisław Turkowski. Według miejscowej legendy miał ją wznieść rosyjski generał dla swej kochanki, spełniając w ten sposób jej kaprys – stąd nazwa.

Willa wielokrotnie zmieniała właścicieli. Obecnie jest własnością prywatną, organizowane są w niej przyjęcia okolicznościowe.

Budynek jest parterowy, z wielospadowym dachem i trójkondygnacyjną wieżą od północy. Od frontu dwupoziomowy taras wsparty na prostokątnych kolumnach. Willę otacza park ze stawem, w którym można zobaczyć m.in. wielki platan i grab, a także dwie figury z piaskowca umieszczone na wysokich postumentach – jedna przedstawia mężczyznę w todze z lirą, druga (bardziej zniszczona) kobietę. Rzeźby podobno są autorstwa nieznanego Włocha. Obok willi znajdują się stara powozownia i stajnia.

W Milanówku większość obszaru miasta została wpisana do krajowego rejestru zabytków jako „zespół urbanistyczno-krajobrazowy”. Składa się na niego około 400 willi i innych budynków zbudowanych na początku XX wieku, przede wszystkim w latach 20. i 30., o znacznej wartości historycznej. Zlokalizowane są głównie w rejonach ulic: Warszawskiej, Grudowskiej, Piłsudskiego, Krakowskiej, Kościuszki, Mickiewicza, Spacerowej, Podgórznej, Piasta i Wspólnej.

Milanowskie wille cechuje zróżnicowana architektura. Najstarsze powstawały w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku – m.in. **willa Bojanówka** przy ul. Królowej Jadwigi 2. Przykładem tzw. gotyku wiślano-bałtyckiego jest **willa Borówka** (ul. Królowej Jadwigi 5). Realizacją stylu zakopiańskiego są m.in. wille **Ostromir** (ul. Sienkiewicza 5) i **Podhalanka** (ul. Sienkiewicza 6). Najczęściej reprezentowany w Milanówku był styl dworski, nawiązujący do architektury polskiego dworu szlacheckiego. Występuje on w różnych odmianach, kombinacjach i skali. Przykładem są wille: **Zacisze** (ul. Słowackiego 6) czy **Halina** (Literacka 24). Powstawały również wille secesyjne, takie jak **Peretka** (ul. Grudowska 12), i eklektyczne (**willa Józefina**, ul. Piasta 13). Na uwagę zasługuje także drewniany pensjonat **Kresy** (ul. Słowackiego 3), a **Henrysia Chata** przy ul. Kościuszki 68 jest ponoć autentyczną chałupą przeniesioną z Podhala.

Willa Waleria

(ul. Spacerowa 22, Milanówek)

Willa została zbudowana w 1910 r. przez aktora Rufina Morozowicza dla jego żony – Walerii. W 1915 r. budynek uległ zniszczeniu wskutek wybuchu szrapnela. Odbudowano go według nowego projektu właścicieli w 1920 r. W latach 20. dom należał do Marii Morozowicz-Szczepkowskiej, żony rzeźbiarza Jana Szczepkowskiego, który urządził w nim swoją pracownię. Od 1978 r. w willi mieściło się prywatne muzeum artysty. Obecnie budynek jest własnością Miasta Milanówek. W 2022 r. rozpoczął się jego remont.

Willa zaprojektowana w stylu dwudziestowiecznego historyzmu. Powstała na nieregularnym planie. Jest to jednopiętrowy budynek z mansardą, kryty dachówką.

Willa zaprojektowana w stylu dwudziestowiecznego historyzmu. Powstała na nieregularnym planie. Jest to jednopiętrowy budynek z mansardą, kryty dachówką.

Willa Borówka

(ul. Królowej Jadwigi 5, Milanówek)

Willę letnią zbudowano w 1904 r. dla Artura Hosera, pochodzącego ze znanej rodziny ogrodniczej.

Borówka stanowi przykład rezydencji zbudowanej w formie neogotyckiego zameczku z wieżą, wzbogaconego detalami zaczerpniętymi z innych stylów historycznych. Charak-

terystyczne jest tu zestawienie partii murowanych biało tynkowanych i partii w murze licowym z podokiennikami z ciemnozielonych kształtek ceramicznych. Znajdujący się w obrębie posesji budynek gospodarczy pierwotnie mieścił powozownię, stajnię i mieszkanie dozorczy, później pełnił funkcję domu wielorodzinnego.

Budynek jest własnością prywatną, w 2007 r. został zaadaptowany na restaurację i hotel.

Willa Matulka

(ul. Piłsudskiego 30, Milanówek)

Wzniesiona w latach 1909–1911 willa jest przykładem połączenia stylistyki modernistycznej i secesyjnej. Budynek tynkowany z elementami ceglanymi. W górnej kondygnacji wyeksponowano konstrukcję szachulcową (szkieletową), przypominającą architekturę szwajcarską.

12 sierpnia 1945 r. otwarto tu pierwszą po wojnie wystawę prac Związku Polskich Artystów Plastyków. Zaprezentowano na niej 96 prac 39 twórców, a jej komisarzem był prof. Jan Szczepkowski, wybitny polski

rzeźbiarz. Od 1945 do 1990 r. parter willi zajmował Komitet Miejski PPR, a następnie PZPR. Przez kilka lat miała tu swoją siedzibę Biblioteka Miejska. Od 1990 r. na parterze urzędowała Rada Miejska, a na I piętrze miały siedziby różne organizacje społeczne. W willi zlokalizowany był również Urząd Stanu Cywilnego. Od 1994 r. Matulkę zajmuje Poczta Polska.

W 2006 r. w willi zorganizowano Salonik Historyczny Miasta, a w 2012 r. otwarto Galerię „Matulka”, w której prezentowano prace artystów związanych z Milanówkiem.

Willa Matulek

(ul. Mickiewicza 10, Milanówek)

Neoklasycystyczna willa inspirowana architekturą Pałacu na Wodzie w warszawskich Łazienkach. Zbudowana przed 1910 r. według projektu Jana Heuricha syna dla przemysłowca Oskara Saengera, właściciela fabryki celulozy we Włocławku, jako letnia rezydencja podmiejska. Bryła budynku jest parterowa, z wyższą, piętrową częścią środkową. Obydwie kondygnacje zwieńczone są dekoracyjnymi attykami tralkowymi. Elewacja tylna wzbogacona o portyk wsparty na czterech kolumnach w stylu jórskim.

W 1942 r. nieruchomością wydzierżawiono Zgromadzeniu Sióstr Urszulanek, a następnie przekazano na własność. Jeszcze w czasie wojny siostry zorganizowały w willi przedszkole, kolonie letnie i internat dla dziewcząt, a po powstaniu warszawskim znalazło tu schronienie i opiekę medyczną wielu mieszkańców stolicy, w tym pisarka Maria Rodziewiczówna. W okresie powojennym działała tu bursa Liceum Jedwabniczego.

W 1954 r. władze państwowe odebrały siostram prawo do prowadzenia placówki, jednak willa została odzyskana przez zakon w 1975 r.

Willa Wandzin

(ul. Kościuszki 45, Milanówek)

Willę wzniesiono w 1910 r. dla Antoniego Wieniawskiego, ekonomisty i ziemianina, bratanka Henryka Wieniawskiego, słynnego skrzypka i kompozytora. W latach 20. zamieszkała w niej rodzina Mieczysława Grzybowskiego, spokrewniona z kompozytorem Karolem Szymanowskim, który bywał w Milanówku u matki i rodzeństwa. Od 1934 r. na parterze willi znajdowało się biuro Gminy i Rady Letniska Milanówek. W 1948 r. ostatnia właścicielka, Maria Brun, została wywłaszczona, a budynek przejęty władze miasta. Obecnie willa jest siedzibą Urzędu Miasta Milanówka.

Willę zbudowano w stylu eklektycznym z elementami neorenesansu, neobaroku i neoklasycyzmu, może budzić skojarzenia z typem willi włoskiej. Najbardziej charakterystyczne elementy fasady stanowią loggia filarowa na II piętrze i figuralne rzeźby w niszach. Pierwotnie willa miała po obydwu stronach ganki wsparte na filarze, zachował się tylko jeden – od strony wschodniej.

Zespół willowy w Turczynku

(ul. Brwinowska 4/6, Milanówek)

Dwie wile zbudowano około 1905 r. w duchu wczesnego modernizmu. Powstały według projektu łódzkiego architekta Dawida Landego. Ich styl określa się mianem malowniczego eklektyzmu.

Posiadłości postawił Bonawentura Toeplitz zwany Turkiem dla swoich córek – Turczynek, stąd też ich nazwa. Wille są do siebie zwrócone fasadami i otaczają je zabudowania gospodarcze. W trakcie II wojny światowej budynki prawdopodobnie zajęli Niemcy, a w 1945 r. Armia Czerwona. W latach 50. wille przekazano Związkowi Młodzieży Polskiej. Od lat 60. mieścił się w nich szpital. Obecnie budynki są własnością Miasta Milanówek.

Wille, choć powstały w podobnym stylu, różnią się od siebie m.in. rozplanowaniem bryły i dekoracjami. Są to murowane i otynkowane dwukondygnacyjne budynki zbudowane na nieregularnym rzucie, z wielospadowymi dachami o urozmaiconej linii z facjatami i wieżyczkami. Niesymetryczne elewacje wzbogacone zostały o balkony, tarasy, werandy i okna o różnorodnych kształtach i rozmiarach. Elementy dekoracyjne budynków nawiązują stylistycznie do średniowiecza i renesansu.

Teren posiadłości porasta zaniedbany park krajobrazowy z pomnikowym drzewostanem, przechodzący w kompleks leśny. Wokół willi zachowały się pozostałości założenia ogrodowych: okrągły kwietnik i fontanna.

Architektura Podkowy Leśnej jest bardzo zróżnicowana. Zabytkowe podkowieńskie wille pochodzą z dwudziestolecia międzywojennego i stanowią przegląd stylów architektonicznych i dominujących nurtów tego okresu. Spacerując po mieście można się natknąć na tak popularny styl dworkowy, „narodowy” (**willa Marysin** przy ul. Słowackiego 20, **willa Stanisława Futasewicza** z 1927 r. przy ul. Parkowej 37 czy **Dworek Lali** przy ul. Słowiczej 25 z charakterystycznym zwieńczeniem balkonu w kształcie muszli), budowle neorenesansowe, klasycystyczne (**pałac myśliwski Lilpopów**), neogotyckie (stylizowana na zameczek obronny **willa Renata** przy ul. 11 Listopada 1/3) czy eklektyczne. Część z nich wzniesiono w stylu charakterystycznym dla drewnianych obiektów letniskowych z elementami stylu zakopiańskiego czy szwajcarskiego (drewniana **willa Karola Bertoniego** przy ul. Storczyków oraz pensjonaty **Jókawa** i **Przedwiośnie** z 1928 r. przy ul. Parkowej 19 i 21). Warto wspomnieć o **willi Borowin** znajdującej się przy ul. Borowin 5. Została zbudowana w latach 1927–1928 jako rezydencja letniskowa dla rodziny Niemyskich. W latach II wojny światowej Niemyscy ukrywali w niej Żydów, za co zostali odznaczeni medalem „Sprawiedliwi Wśród Narodów Świata”.

W latach 30. w Podkowie zaczęto budować wille w stylu modernistycznym, charakteryzujące się zwartą, prostą formą. Należą do nich m.in. **szklany dom Ireny Krzywickiej** z 1931 r. znajdujący się przy ul. Sosnowej 9, zbudowana przez Teodorę i Jana Skotnickich **willa Podwierzbie** (nazywana również willą z Nike) przy ul. Bukowej 19, czy **willa Hel** przy ul. Jana Pawła II 29.

Warto zwrócić także uwagę na **willę Krychów** przy ul. Kwiatowej 20, w swej architekturze łączącą prostą kubicką bryłę z elementami historyzującymi. Została wybudowana w latach 1930–1931 dla Tadeusza Baniewicza, przedstawiciela koncernu Siła i Światło, a nazwę zawdzięcza jego córce Krystynie.

Domek numer zero

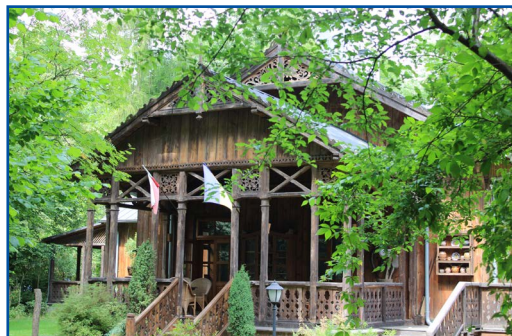
(ul. Jana Pawła II 14, Podkowa Leśna)

Nazywany również „Zabytkiem”. Ostatni drewniany budynek letniska Stanisławów, które powstało w latach siedemdziesiątych XIX wieku wzdłuż dzisiejszej ulicy Lipowej. Pierwotnie była to leśniczówka, następnie budynek pełnił różne funkcje. W 2018 r. zgodnie z decyzją Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków budynek, będący wówczas w złym stanie technicznym, został rozebrany, a następnie zrekonstruowany. Obecnie mieści się w nim restauracja.

Willa Aida

(ul. Iwaskiewicza 7, Podkowa Leśna)

Jest jednym z najstarszych drewnianych obiektów w Podkowie. Zbudował ją około 1900 r. Stanisław Wilhelm Lilpop, który wykorzystywał ją jako domek myśliwski. Następnie w latach 1922–1928 stała się pierwszym domem Anny i Jarosława Iwaskiewiczów, którzy stworzyli w niej tętniący życiem ośrodek kulturalny – Aidę odwiedzali pisarze tworzący grupę „Skamander”: Antoni Słonimski, Julian Tuwim, Jan Lechoń, a także Karol Szymanowski czy Jerzy Liebert. W latach 30. willa zmieniła właściciela i pełniła funkcję mieszkalną. Po wojnie Aida powoli popadała w ruinę. W 2010 r. została wyremontowana i wpisana do rejestru zabytków. Obecnie stanowi własność prywatną, organizowane są w niej spektakle teatralne, widowiska plenerowe, spotkania autorskie, koncerty, wystawy i wieczory poezji.

Budynek zbudowano z modrzewia na planie litery L. Willa z werandą w stylu szwajcarskim, kryta dwuspadowym siodłowym dachem, którego szczyt zdobi ornament figuralny przedstawiający dwa ziejące ogniem smoki.

Stawisko

(ul. Gołębia 1, Podkowa Leśna)

Stawiskiem nazwali swą posiadłość Anna z Lilpopów Iwaszkiewicz oraz pisarz Jarosław Iwaszkiewicz. Została im podarowana przez ojca Anny, Stanisława Wilhelma Lilpopa, w dniu ślubu 12 września 1922 r. Piętrową willę wybudowano w latach 1927–1928 według projektu Stanisława Gądzikiewicza, zgodnie z zachowawczymi i mieszczańskimi upodobaniami Lilpopa. Również i wystrój wnętrz na parterze, w tym kolekcja trofeów myśliwskich, są zasługą teścia pisarza. Co ciekawe, Iwaszkiewiczowie chcieli, by ich posiadłość zaprojektował Karol Stryjeński.

Przez ponad 50 lat swej obecności na Stawisku Iwaszkiewiczowie stworzyli tętniący życiem ośrodek kulturalny. W okresie przedwojennym w willi bywali Karol Szymanowski, Jan Lechoń, Antoni Słonimski i Czesław Miłosz. Podczas II wojny światowej dom stał się schronieniem dla uciekinierów z Warszawy. Pomieszkiwali tu Jerzy Andrzejewski, Krzysztof Kamil Baczyński, Stanisław Dygat, Pola Gojawicyńska czy Witold Lutosławski. Do historii Stawiska przeszły natomiast dwie powojenne wizyty: królowej Belgii Elżbiety (w 1955 r.) oraz Artura Rubinsteina (w 1958 r.).

Dom otaczał 35-hektarowy teren, na którym prowadzono gospodarstwo ze stawem rybnym. W następnych latach nastąpiła parcelacja majątku, który obecnie zajmuje powierzchnię 18 hektarów. Porasta go park o leśnym charakterze.

Willę zaprojektowano w stylu dworkowym nawiązującym do klasycyzmu. Na elewacji budynku umieszczono dekorację z kamieni polnych. Został zbudowany na planie litery L, z ryzalitami w elewacji frontowej i bocznej wschodniej. Przykrywa go czterospadowy dach kryty dachówką z oknami powiekowymi od frontu. Z tyłu budynku znajduje się drewniana zadaszona weranda.

Stawisko do 1980 r. należało do Iwaszkiewiczów. Po śmierci Jarosława Iwaszkiewicza, zgodnie z jego ostatnią wolą, przeszło na rzecz Skarbu Państwa. Obecnie jest siedzibą Muzeum im. Anny i Jarosława Iwaszkiewiczów zarządzanego przez Starostwo Powiatu Grodzkiego.

Warta uwagi ze względu na lokalną historię jest również znajdująca się w Chylicach **Willa Montwiłłów „Montwiłówka”** (ul. 3 Maja 13, Chylice-Kolonia, gmina Jaktorów). Dom został wzniesiony ok. 1910 r. przez rodzinę Montwiłłów. Zwyczajowo nazywany jest willą, choć tak naprawdę jest kilkulokalowym budynkiem mieszkalnym. W 1915 r. hrabina Stefania Montwiłł przeznaczyła dom na potrzeby pierwszej szkoły podstawowej w Jaktorowie.

Budynek ma zwartą, jednokondygnacyjną bryłę z użytkowym poddaszem. Uwagę zwraca tynkowana elewacja i ceglane, historyzujące detale w postaci lizen (płaskich, pionowych występów w murze zewnętrznym), gzymsów i łuków nadokiennych.

Architektura sakralna

Kościóły

Najstarsze parafie na terenie Powiatu Grodzkiego były zakładane już w XIII wieku, jednak świątynie te nie zachowały się do dzisiaj. **NAJSTARSZYM** istniejącym do dziś kościołem jest Kościół parafialny pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Żelechowie.

Kościół parafialny pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Żelechowie

(ul. Kościelna 10, Żelechów, gmina Żabia Wola)

Świątynia zbudowana w Żelechowie należy do parafii w Ojrzanowie. Stanowi przykład architektury późnogotyckiej.

Parafię erygowano w 1473 r. dzięki staraniom Mikołaja i Jana Ojrzanowskich. Murowany kościół powstał przed 1561 r. Świątynia była wielokrotnie remontowana i przebudowywana, ucierpiała także podczas obu wojen.

Budynek jest murowany i otynkowany, kryty blaszanym dwuspadowym dachem. Od zachodu dostawiono czworoboczną dwukondygnacyjną wieżę zwieńczoną dekoracyjnym hełmem z sygnaturką. We wnętrzu kościoła znajduje się renesanso-

we i barokowe wyposażenie. Na uwagę zasługują XVIII-wieczny ołtarz główny, renesansowa płyta nagrobkowa niezidentyfikowanego rycerza z ok. 1565–1575 r. oraz barokowa ambona bogato zdobiona rzeźbami ewangelistów. Kościół zbudowano w stylu późnogotyckim, niestety w wyniku wielokrotnego przebudowywania zatracił pierwotny charakter. Zachowały się elementy gotyckie i interesująca bryła.

Przy kościele znajduje się cmentarz, który powstał w tym samym czasie.

W Powiecie można znaleźć również kościoły **BAROKOWE**, stanowiące przykłady XVII- i XVIII-wiecznej architektury. Spośród nich szczególnie warte uwagi są kościoły w Izdebnie Kościelnym, Skułach i Żukowie, które stanowią przykład sakralnego budownictwa **DREWNIANEGO** na Mazowszu.

Kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła i Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny i dzwonnica w Izdebnie Kościelnym

(ul. Ks. M. Oziębłowskiego 12, Izdebnie Kościelne, gmina Grodzisk Mazowiecki)

Pierwszą murowaną kaplicę pw. Matki Bożej postawił w 1621 r. ówczesny właściciel wsi, Adam Izdebiński. Msze odprawiał ksiądz przyjeżdżający z parafii w Kaskach. W XVIII w. właścicielami wsi zostali Szymanowscy, którzy podjęli decyzję o budowie nowego kościoła. W latach 1772–1776 do istniejącej kaplicy dobudowano drewniany kościół. Parafię pw. Zwiastowania Najświętszej Marii Panny erygowano w 1779 r. W 1822 r. dobudowano murowaną zakrystię.

Świątynię zbudowano na planie prostokąta. Ma konstrukcję zrębową, częściowo słupową, oszalowaną deskami. Dachy nawy i prezbiterium przykryto gontem. Od wschodu do nawy dostawione jest zamknięte trójbocznie prezbiterium. Kaplica i zakrystia murowane, otynkowane. Dach nad kaplicą pokryty blachą, z sześcioboczną wieżyczką zakończoną hełmem i krzyżem.

Wystrój wnętrza w przeważającej mierze jest barokowy i pochodzi z XVIII w. Na ołtarzu głównym wiszą dwa obrazy: „Zwiastowanie Najświętszej Marii Panny” oraz „Chrystus Ukrzyżowany”. Ponadto w kościele znajdują się zabytkowe rzeźby, w tym przedstawiająca Archa-

niola Michała, ambona i chrzcielnica oraz żeliwne stacje drogi krzyżowej, zamówione prawdopodobnie przez Piotra Galicheta w XIX w.

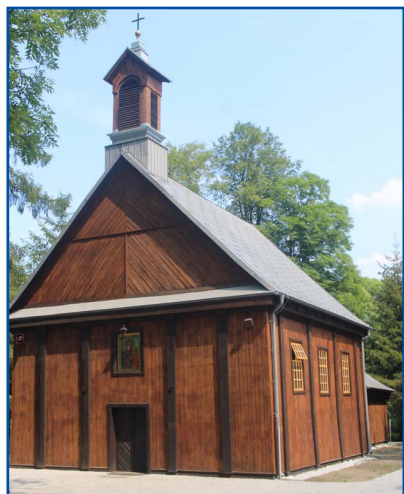
Na cmentarzu przykościelnym znajdują się stare nagrobki, m.in. ostatnich właścicieli Izdebną – Plebańskich oraz fundatorki ołtarzy w kościele – Anieli ze Świdzińskich Szymanowskiej.

Dzwonnica została wzniesiona równocześnie z kościołem. Zbudowano ją z drewna na planie kwadratu i przykryto gontowym dachem.

Kościół parafialny pw. śś. Piotra i Pawła i dzwonnica przykościelna w Skułach

(ul. Mszczonowska 4, Skuły, gmina Żabia Wola)

Pierwszy kościół zbudowano prawdopodobnie w połowie XIV w. Kolejna, drewniana świątynia powstała w XVI w., ale została zniszczona podczas potopu szwedzkiego. Obecny kościół pw. świętych Piotra i Pawła zbudowano w 1678 r. dzięki staraniom Seweryna Skulskiego i księży misjonarzy od św. Krzyża w Warszawie. Prawie sto lat później kościół

gruntownie wyremontowano. Dobudowano wówczas zakrystię, a ściany wewnętrzne obito płótnem, na którym powstały malowidła. Ponowna konsekracja kościoła miała miejsce w 1808 r. Pod koniec XIX wieku kościół przeszedł kolejny remont, nad którym czuwał architekt Julian Ankwicz. Częściowo przemalowano i uzupełniono malowidła. Ostatni remont świątyni zaczął się w 2021 r.

Kościół zbudowano z drewna sosnowego w konstrukcji zrębowej i oszalowano pionowymi deskami. Kryty dwuspadowym dachem, z czworoboczną wieżą na sygnaturkę, zwieńczoną krzyżem. Nawa główna ma kształt zbliżony do kwadratu.

XVIII-wieczne wyposażenie kościoła wykonano z drewna modrzewiowego. Ołtarz główny i ołtarze boczne utrzymane są w stylu barokowym, natomiast ambona, chrzcielnica i konfesjonały w stylu rokokowym. Ściany pokryte są płótnem z polichromią pochodzącą z końca XVIII wieku. Malowidła przedstawiają wizerunki świętych oraz sceny ze Starego i Nowego Testamentu, a także ołtarze i różnego rodzaju elementy architektoniczne.

Przy kościele znajduje się drewniana dzwonnica wzniesiona pod koniec XVIII w. oraz zegar słoneczny z końca XVIII wieku.

Kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego w Żukowie (Żuków 39, gmina Grodzisk Mazowiecki)

Wieś Żuków powstała na przełomie XII i XIII w., w 2. poł. XV w. należała do książąt mazowieckich. Parafia została erygowana już w XIII w. przez biskupa poznańskiego Alberta, w 1520 r. ponownie ją erygowano i postawiono drugi kościół pw. Najświętszej Maryi Panny. Obecny, trzeci już kościół wybudowano w latach 1676–1677.

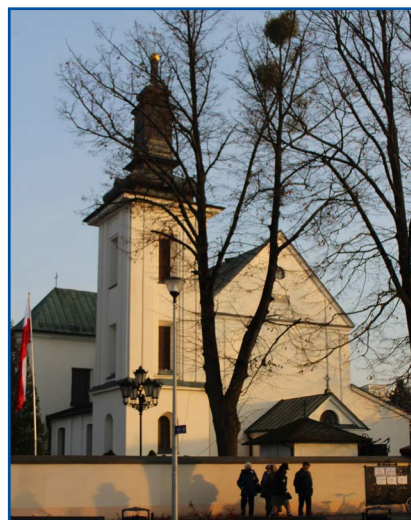
Świątynię zbudowano z drewna sosnowego (na tablicy fundacyjnej znajduje się informacja, że z bali modrzewiowych) w konstrukcji zrębowej i oszalowano pionowymi deskami. Wnętrze jest jednonawowe. Nawę od prezbiterium przedziela belka tęczowa z barokowym krucyfiks z 1 poł. XVII w., pochodząca z poprzedniego kościoła. Wewnątrz można zobaczyć barokową snyderkę drewnianą z XVII i XVIII wieku, drewnianą figurę Chrystusa ukrzyżowanego z końca XVII w., organy z końca XIX w. W prezbiterium, nad wejściem do zakrystii, umieszczono drewnianą tablicę fundacyjną z datą 1677. Do dziś zachowały się księgi parafialne z 1411 r. oraz ornaty z XV i XVI w.

Obok kościoła znajduje się drewniana dzwonnica, postawiona w 2. poł. XVII w. Jednokondygnacyjna, zbudowana na planie kwadratu w konstrukcji słupowej, oszalowana pionowymi deskami, z namiotowym dachem zwieńczonym krzyżem.

Na cmentarzu przykościelnym zachowały się stare nagrobki, m.in. proboszcza żukowskiego zmarłego w 1814 r.

Kościół pw. św. Anny i kaplica przedpogrzebowa pw. Świętego Krzyża w Grodzisku Mazowieckim (pl. Króla Zygmunta Starego 2a, Grodzisk Mazowiecki)

Barokowy kościół został ufundowany przez rodzinę Mokronoskich w 1687 r. Wybudowana wówczas mурowana świątynia stanowi obecnie prezbiterium z zakrystią od północy i kaplicą od południa. W następnych latach budynek rozbudowano w stylu barokowym, na planie krzyża – powstała nawa kościoła oraz kaplica – wotum dziękczynne. Świątynia została konsekrowana w 1808 r. przez biskupa Onufrego Szembeka. Kościół zatracił swój barokowy charakter pod koniec XIX wieku

w wyniku kolejnej rozbudowy, podczas której powstały nawy boczne i wieża. Zniszczony przez Rosjan podczas I wojny światowej, został wyremontowany w 1927 r.

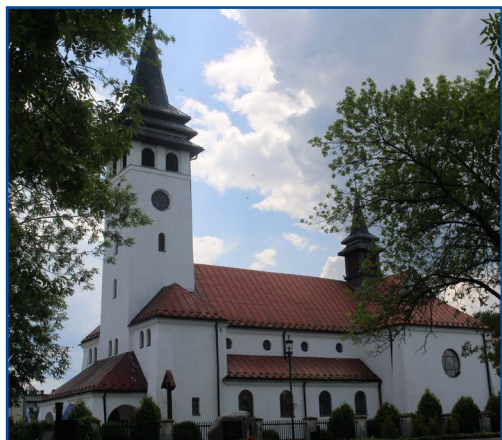
Wyposażenie wnętrza kościoła łączy elementy renesansowe i barokowe. Znajduje się w nim wiele dzieł sztuki: epitafia rodzin Okuniów i Mokronoskich, tablica fundacyjna czy obrazy Filipa Castaldiego (Chrystus na krzyżu, św. Maria Magdalena w ołtarzu głównym, św. Franciszka Rzymianka, Matka Boska Bolesna, św. Roch).

Znajdująca się obok kościoła kaplica pw. Świętego Krzyża została wybudowana w 1713 r. przez miejscowego proboszcza jako wotum dziękczynne po wygaśnięciu epidemii cholery. Przez wiele lat pełniła funkcję kaplicy przedporzebowej. Rozbudowana w 1776 r., następnie odrestaurowana w 1839 r.

Wybudowane na początku XX wieku kościoły są przykładem architektury **MODERNISTYCZNEJ** i **EKLEKTYCZNEJ**, łączącej w sobie elementy historyzujące (nawiązujące do budownictwa romańskiego i gotyckiego) z nowoczesnymi. Świątynie zaprojektowane w tym stylu można zobaczyć w Baranowie, Jaktorowie, Milanówku i Podkowie Leśnej.

Kościół parafialny pw. św. Józefa Oblubieńca Najświętszej Maryi Panny w Baranowie

(ul. Armii Krajowej 55, Baranów)

Budowa kościoła według projektu Stanisława Grochowicza i Bronisława Czosnowskiego trwała od 1908 r. do 1917 r. Parafia została erygowana 12 października 1912 r., a w 1920 r. świątynię poświęcił arcybiskup metropolita warszawski kardynał Aleksander Kakowski.

Kościół zbudowano w stylu modernistycznym, charakterystycznym dla początku XX wieku. Jest to tynkowany budynek z wysoką wieżą na frontonie, krążankiem przed kruchtą oraz tylną wieżyczką z sygnaturką.

Wcześniej w Baranowie istniała drewniana kaplica, w której znajdowały się obrazy Matki Bożej i św. Antoniego uznane za cudowne w 1717 r., przeniesione do kościoła w Kaskach, gdzie spłonęły podczas II wojny światowej, w 1944 r.

Kościół parafialny pw. Świętej Rodziny w Jaktorowie

(ul. Warszawska 12, Jaktorów)

Tereny Jaktorowa do 1932 r. należały do parafii Grodzisk Mazowiecki. Ziemię pod budowę kościoła ofiarował hrabia Jakub Potocki. Inicjatywę powstania parafii wsparli proboszczowie grodziscy. Kościół zbudowano w latach 1930–1932 według projektu Stefana Szyllera. Podczas budowy zamysł architekta został zrealizowany tylko częściowo – powstała dwunawowa świątynia utrzymana w stylu polskiego renesansu i baroku. Parafia została erygowana w 1932 r. przez kardynała Aleksandra Kakowskiego.

W 2001 r. kościół rozbudowano. Obecnie jest świątynią trzynawową z wieżą i dwoma zakrystiami. Wystrój prezbiterium tworzą wiszący na ścianie obraz Świętej Rodziny oraz leżące w jednej osi: miejsce przewodniczenia liturgii, ambonka i ołtarz. W prawej nawie bocznej znajduje się namalowany przez Kunegundę Ligoń obraz Matki Bożej Częstochowskiej i kamienna chrzcielnica, w lewej – obraz Miłosierdzia Bożego i bogato zdobione tabernakulum. Warte uwagi są również witraże według pomysłu Kiko Arguello.

Kościół pw. św. Jadwigi Śląskiej w Milanówku

(ul. Kościuszki 41, Milanówek)

Milanowski kościół jest przykładem architektury neomańskiej i neogotyckiej. Powstał z inicjatywy mieszkańców letniska Milanówek. Najpierw zbudowano drewnianą kaplicę, a następnie w latach 1910–1912 murowany, jednonawowy kościół z wieżą według projektu Tadeusza Okunia. Świątynia pierwotnie należała do parafii w Żukowie, dopiero w 1928 r. metropolita warszawski kardynał Aleksander Kakowski erygował parafię św. Jadwigi Śląskiej. W latach 1944–1945 parafia była siedzibą kurii metropolitalnej, a na jej plebanii przechowywano urnę z sercem Fryderyka Chopina. Po wojnie budynek rozbudowano – dodano dwie nawy, transept (nawę poprzeczną) i prezbiterium. We wnętrzu pojawiły się polichromie autorstwa Zygmunta Wieniawy-Narkiewicza, które zamalowano w 1971 r.

Kościół po rozbudowie zyskał formę bazyliki założonej na planie krzyża tacińskiego. Budynek jest kryty dachem dwuspadowym. Elewacja frontowa ma trójkątne zwieńczenie, w górnej części zdoi ją fryz arkadowy z wąskimi oknami. Bryłę budynku urozmaica wysoka wieża. Najcenniejszym elementem wyposażenia świątyni jest obraz Wojciecha Gersona z 2. poł. XIX w. przedstawiający Marię z Dzieciątkiem.

Kościół pw. św. Krzysztofa w Podkowie Leśnej

(ul. Jana Pawła II 7, Podkowa Leśna)

Komitet Budowy Kościoła w Podkowie Leśnej zawiązał się w 1932 r. Projekt świątyni stworzył architekt Brunon Zborowski, zainspirowany pawilonem polskim prezentowanym na wystawie w Paryżu w 1932 r. – z przeszklonymi drzwiami wychodzącymi na teren zieleni, z pergolami i niskim murkiem z piaskowca. Uroczyste położenie kamienia węgielnego odbyło się 11 listopada 1932 roku z udziałem ofiarodawców oraz licznie zgromadzonych gości. Budowę zakończono w listopadzie 1933 r., świątynię poświęcił arcybiskup Antoni Szlagowski.

Projekt ogrodu przygotował prof. Zygmunt Hellwig. Wybuch wojny i powojenne losy Polski wstrzymały prace nad terenem otaczającym kościół. Powrócono do nich dopiero w latach 80. Kościół wówczas rozbudowano według projektu Janusza Tofila i Andrzeja Gierosa. Utrzymano dotychczasowy styl świątyni i zachowano przejazd dla pojazdów biorących udział w autosacrum, stworzono przylegającą do nawy głównej przeszkloną przestrzeń. We wnętrzach pojawiły się dzieła Stanisława Słoniny oraz Kazimierza Gustawa Zemły.

Twórcą projektu i kontynuatorem realizacji ogrodu był Zdzisław Bąkowski. Zgodnie z projektem jego teren podzielono na 8 tematycznych sektorów:

- Przyroda chroniona Polski obejmujący rośliny zagrożone wyćpieniem i wymarciem na obszarze Polski;
- Przyroda Podkowy Leśnej mający uwypuklać całe piękno przyrody podkowieńskiej;
- Lapidarium – głównym elementem i podstawowym akcentem terenu są duże głazy umieszczone na nieregularnie uformowanym nasypie;
- Przyroda minionych wieków – sektor dawnych dziejów reprezentuje olbrzymi okres historii ziemi mazowieckiej i Polski;
- Poletko Matki Bożej, na którym zgrupowano rośliny związane z tradycyjnymi przejawami kultu kościelnego;
- Ogród biblijny będący przyrodniczym obrazem dziejów biblijnych;
- Ptasi raj – zespół ten jako całość ma dawać w pełni estetyczne wrażenie w każdej porze roku przez kształt sylwetki, kolor liści, kwiatów, zieleń zimą itd. Zasadniczym celem tej części ogrodu jest ochrona ptaków;
- Ogród ziołowy, który ma być wyrazem ochrony tradycji i ojczyściej kultury oraz przypomnieniem, że klasztor był zawsze ośrodkiem nie tylko wiary i kultu, lecz także ważnym ośrodkiem leczniczym, ośrodkiem ogrodnictwa i sadownictwa.

Podkowieńska świątynia jest jedynym w Polsce kościołem-ogrodem. Zastępowała odprawianymi w latach 60. mszami beatowymi oraz organizowanym w pierwszy majowy weekend

autosacrum – uroczystym święceniem samochodów. Uwagę przyciągają spacerujące po terenie kościoła pawie oraz woliera z papugami.

Na uwagę zasługuje również **Kościół parafialny pw. świętych Apostołów Piotra i Pawła w Kaskach**.

Kościół parafialny pw. świętych Apostołów Piotra i Pawła w Kaskach (ul. Królewska 27, Kaski, gmina Baranów)

Choć obecny budynek powstał w latach 1945–1951, to historia parafii jest znacznie dłuższa. Została erygowana w 1406 r., pierwsza wzmianka o drewnianym kościele pochodzi natomiast z 1448 r. Pod koniec XVI wieku kościół spłonął, został odbudowany ok. 1600 r., również z drewna. Podczas potopu szwedzkiego budynek kościoła ponownie zniszczono i ponownie w tym miejscu postawiono drewnianą świątynię. Na początku XX wieku Kaski i parafia zaczęły tracić na znaczeniu. Z jej części utworzono parafię św. Józefa w Baranowie. W trakcie II wojny światowej budynek kościoła został zniszczony po raz trzeci – w 1944 r. podpalili go żołnierze niemieccy, przekonani, że w jego wnętrzu ukrywają się partyzanci. Wraz z kościołem spłonęło wiele cennych dzieł sztuki sakralnej, m.in. cudowne obrazy Matki Boskiej Kaskiej i św. Antoniego trzymających – każde oddzielenie – Dzieciątka Jezus. Kościół odbudowano tuż po wojnie, tym razem postawiono budynek murowany.

Ze starego kościoła przetrwały fragmenty murowanego skarbcza, w którym ocalała monstrancja. Zachowało się także pochodzące z XIX wieku ogrodzenie wykonane z polnych kamieni. Obecnie w kościele znajduje się współczesny obraz przedstawiający Matkę Boską oraz św. Antoniego.

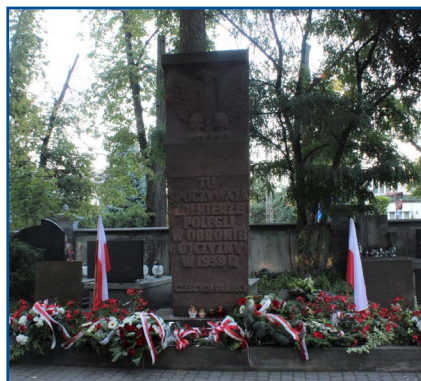
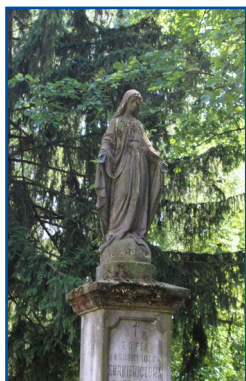
Na cmentarzu parafialnym można zobaczyć zabytkowe nagrobki, m.in. rodziny Bacciarellich czy Franciszka Szymańskiego.

Cmentarze

O bogatej historii i wielowyznaniowości terenu Powiatu Grodzkiego świadczą zachowane zabytkowe cmentarze.

Cmentarz rzymskokatolicki w Grodzisku Mazowieckim

(ul. Radońska, Grodzisk Mazowiecki)

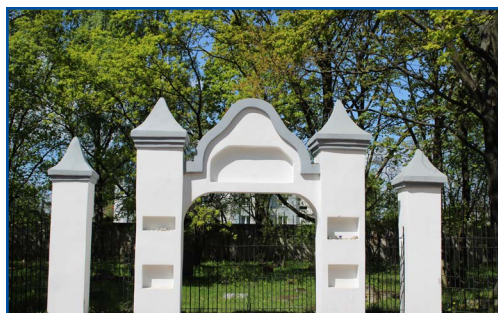
Pierwotnie cmentarz znajdował się przy kościele św. Anny, jego powierzchnia była jednak niewielka. Pod koniec XVIII wieku wprowadzono zakaz grzebania zmarłych na terenie miast ze względów sanitarnych. Z tego powodu cmentarz przeniesiono poza rogatki miasta. Pierwsze pochówki odbyły się w 1819 r. Na jego terenie wydzielono

miejsce dla samobójców, dzieci nieochrzczonych i chrześcijan wyznań niekatolickich. W czasie I wojny światowej wojska rosyjskie usytuowały na cmentarzu punkt artyleryjski, a w 1915 r. w wytyczonym miejscu wojska niemieckie grzebały poległych żołnierzy.

Na terenie cmentarza zachowało się wiele starych nagrobków, najstarsze pochodzą z I poł. XIX w. Znajdują się na nim również zbiorowe mogiły z I oraz II wojny światowej.

Cmentarz żydowski (kirkut)

(ul. Żydowska, Grodzisk Mazowiecki)

Nekropolia powstała w 2. poł. XVIII w. na terenie ówczesnej gminy żydowskiej, na terenie której znajdowały się również bóżnica i szkoła. Społeczność żydowska w Grodzisku była obecna już od XVI w. Gmina żydowska zastąpiła w Polsce dzięki cadykowi Elimelechowi Szapiro, który w Grodzisku założył własną dynastię. Gmina rozwijała się do wybuchu II wojny światowej.

W 1940 r. na terenie Grodziska powstało getto, zlikwidowane w lutym 1941 r. Pochówki na cmentarzu odbywały się do likwidacji getta.

Obecny teren cmentarza to tylko niewielka część pierwotnej powierzchni. Do dziś zachowało się ponad 200 macew i ich fragmentów, pochodzących głównie z przełomu XIX i XX w. Najstarsza część uległa dewastacji. Wiele nagrobków na rozkaz Niemców zostało wykorzystanych m.in. do utwardzania gruntu.

Do dziś zachowała się również brama cmentarza, na której zamontowano ocalałą tablicę upamiętniającą udział amerykańskich Żydów pochodzących z Grodziska w restauracji cmentarza w 1922 r.

Cmentarz ewangelicki

(ul. Fabryczna / ul. Żytunia, Grodzisk Mazowiecki)

Został założony w 1930 r. Na cmentarzu znajdują się nagrobki mniejszości niemieckiej i Polaków wyznania ewangelickiego. Do dziś zachowały się jedynie fragmenty muru, brama i obramowania nagrobków.

Cmentarze w Skułach (gmina Żabia Wola)

Na terenie parafii w Skułach zlokalizowane są dwa cmentarze grzebalne: tzw. „cmentarz stary” z 1826 r. znajdujący się w pobliżu kościoła oraz „cmentarz w polu” z 1865 r., do którego przylegają pozostałości dawnego cmentarza prawosławnego, utworzonego dla przybyłych w XIX wieku przesiedleńców z Rosji. Zachowały się na nich zabytkowe nagrobki.

Cmentarz parafialny w Żelechowie

(ul. Zielna 7, Żelechów, gmina Żabia Wola)

Został ufundowany w 1804 r. przez właścicieli dóbr Ojrzanowskich – Wojciecha i Magdalenę (z Sołtyków) Strasz herbu Odrowąż. Spoczywa na nim Józef Chełmoński. Długoletnia przyjaźń malarza z proboszczem Parafii Ojrzanowskiej ks. Franciszkiem Barnabą Pełką sprawiła, że jego ostatnią wolą było spocząć na wiejskim cmentarzu w Żelechowie, obok grobu przyjaciela. W 2013 r. z inicjatywy Domu Pracy Twórczej w Radziejowicach oraz Wójta Gminy Żabia Wola oba nagrobki zostały odrestaurowane.

Kapliczki

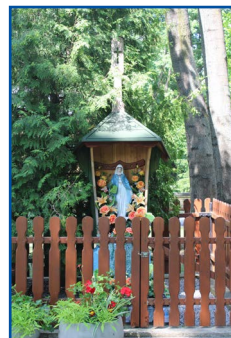
Na terenie całego Powiatu można podziwiać przydrożne krzyże, kapliczki, figury i rzeźby, które zachwycają swoim kunsztem i formą. Stanowią rodzaj małej architektury, która na stałe wpisana jest w te tereny. Są przejawem religijności mieszkańców oraz miejscem kultu dla lokalnych społeczności.

W przeszłości kapliczki były najczęściej wyrazem pokuty za grzechy. Stawiano je także jako wota dziękczynne za ocalenie m.in. po zakończonych wojnach. Część kapliczek czy krzyży ustawiono także po to, by nie zaginęła pamięć o ważnych lokalnych wydarzeniach – takich jak egzekucje powstańców styczniowych, poświęcenie życia mieszkańców podczas obu wojen światowych czy założenie miast.

Kapliczka Matki Bożej w Parku Skarbków w Grodzisku Mazowieckim

(ul. 3 Maja, Grodzisk Mazowiecki)

Niewielka kapliczka z figurką Matki Bożej znajduje się w zachodniej części parku. Prawdopodobnie została ona postawiona w miejscu egzekucji i mogił powstańców styczniowych.

Krzyż na Wydmach Międzyborowskich

(gmina Jaktorów)

Upamiętnia zmarłych powstańców styczniowych. Napis na nim głosił: POLEGŁYM ZA OJCZYZNĘ W ROKU 1863 HARCE-RZE ŻYRARDOWSCY W 1917 ROKU. W 2018 r. na Wydmach postawiono nowy krzyż, a stary został przeniesiony do pobliskiego kościoła.

Według niektórych źródeł jeszcze w 1916 r. teren został przekopany przez okolicznych mieszkańców, którzy słyszeli pogłoski o zakopanych przez powstańców dokumentach w miejscu, które było przeznaczone pod krzyż. Plotka okazała się prawdą i mieszkańcy znaleźli butelkę z arkuszem papieru w środku. Znaleźisko nie zostało jednak właściwie

zabezpieczone i zostało bezpowrotnie zniszczone.

Figura Matki Boskiej na skwerze ks. Kolasińskiego w Podkowie Leśnej

(ul. Bluszczowa / Kwiatowa / Parkowa, Podkowa Leśna)

Marmurową białą rzeźbę w stylu art déco stojącą na wysokim cokole z czerwonego piaskowca wykonała Aurelia Jaworska. Ustawiono ją w 1925 r. Znajduje się w miejscu wmurowania kamienia węgielnego Podkowy Leśnej. Na bocznej ścianie cokotu wykuto listę twórców miasta, z tyłu – nazwisko autorki rzeźby.

Zabytki historyczne

Czasy najdawniejsze

Na obecnym terenie Powiatu Grodziskiego znajdowano wiele obiektów archeologicznych pochodzących już z czasów prehistorycznych. W większości były to drobne ślady osadnictwa, takie jak broń, narzędzia gospodarcze czy pochodzące z okresu Cesarstwa Rzymskiego monety. Odkryto także cmentarzyska. Wykopaliska wskazują, że na obszarze dzisiejszego Powiatu od IV w. p.n.e. do II w. n.e. prowadzono wykop rud żelaza na dużą skalę. Znalezione obiekty trafiły do muzeów i instytutów naukowych na terenie kraju.

Do dziś zachowały się za to pozostałości **średniowiecznego grodziska w Chlebni, zwanego Szwedzkimi Górmi**.

Grodzisko „Szwedzkie Góry” w Chlebni

(gmina Grodzisk Mazowiecki)

Grodzisko w Chlebni jest najcenniejszym zabytkiem archeologicznym na terenie Gminy Grodzisk Mazowiecki. Jest to także jeden z najlepiej zachowanych tego typu zabytków na Mazowszu.

Grodzisko jest pozostałością istniejącej między XI a XIII wiekiem osady obronnej, prawdopodobnie siedziby rycerskiej, wokół której powstawały osady podgrodowe. Na miejscu jednej z nich rozwinęła się wieś, a następnie miasto – Grodzisk. Było znane już w latach 20. XX wieku. Badania weryfikacyjne odbyły się w 1950 r. W latach 1967–1970 na grodzisku prowadzono wykopaliska, a w 1985 r. wraz z towarzyszącymi mu osadami zostało zarejestrowane w trakcie badań powierzchniowych Archeologicznego Zdjęcia Polski.

Do dziś zachowała się linia wałów w kształcie ósemki oraz pochodzący z XIII wieku stożkowaty gródek wewnątrz większego pierścienia wałów zewnętrznych.

POMNIKI

O historii ziem wchodzących w skład Powiatu Grodzkiego świadczą znajdujące się na jego terenie liczne zabytki, opisane w poprzedniej części. O przeszłości przypominają także różnego rodzaju pomniki.

Płyta nagrobna niezidentyfikowanego rycerza w kościele parafialnym pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Żelechowie

(ul. Kościelna 10, Żelechów, gmina Żabia Wola)

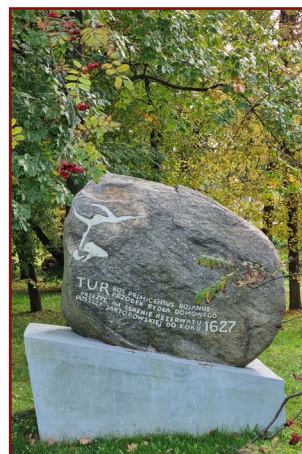
Jest jednym z cenniejszych i ciekawszych obiektów historycznych. Płytę łączy się z osobą Kacpra Mińskiego lub Stanisława Barziego. Byli oni kolejno pierwszym i drugim mężem Doro-ty Goryńskiej, dziedziczki Ojrzanowa i Żelechowa.

Płyta pochodzi z ok. 1565–1575 r. Nagrobek nie zachował się do dzisiejszych czasów. W kościele poza płytą figuralną znajdują się dwa niewielkie kasetony, pochodzące prawdopodobnie z tego samego nagrobka.

Pomnik ostatniego tura w Jaktorowie

(ul. Warszawska 2, Jaktorów)

Tereny obecnej Gminy Jaktorów porastała niegdyś rozległa Puszcza Jaktorowska. Była siedliskiem wielu zwierząt, w tym tura, uznawanego za przodka bydła domowego. Okolica stała się ulubionym miejscem królewskich polowań i objęto ją wraz ze stadem turów specjalną ochroną. Mimo to populacja zwierzęcia systematycznie malała, do czego przyczyniła się jej izolacja i brak możliwości krzyżówek genetycznych. Ostatnim przedstawicielem gatunku była samica, która padła z przyczyn naturalnych na początku XVII wieku. Na pamiątkę tego wydarzenia nad rzeką Pisią Tuczną postawiono okolicznościowy głaz przedstawiający podobiznę głowy tura z napisem: BOS PRIMIGENIUS BOJANUS PRZODEK BYDŁA DOMOWEGO PRZEŻYŁ NA TERENIE REZERWATU PUSZCZY JAKTOROWSKIEJ DO ROKU 1627.

Pomnik Józefa Chełmońskiego

(ul. 11 Listopada, Grodzisk Mazowiecki)

Józef Chełmoński przez ostatnie 25 lat swojego życia był silnie związany z ternem Powiatu Grodzkiego i jego okolicami. Po śmierci w 1914 r. malarz spoczął w grobie na cmentarzu w Żelechowie.

Aby uczcić pamięć jednego z najszynniejszych polskich malarzy pejzażystów, w 2006 r. na początku ul. 11 Listopada postawiono pomnik Chełmońskiego. Ponadto wzdłuż ulicy utworzono Grodzką Galerię Uliczną, którą tworzą reprodukcje obrazów Józefa Chełmońskiego znajdujące się na budynkach.

II WOJNA ŚWIATOWA

Powiat Grodzki, tak jak całe terytorium Polski, był mocno dotknięty działaniami wojennymi podczas II wojny światowej. Wielu mieszkańców włączyło się w walkę o niepodległość. Na miejscowości spadały bomby. Ludność cywilna była poddawana represjom, część mieszkańców trafiła do obozów koncentracyjnych, część zginęła w wyniku egzekucji. Wydarzenia wojenne trwale zmieniły wygląd miast i wsi oraz wpłynęły na losy całego społeczeństwa.

Cmentarz wojenny z II wojny światowej w Budach Zosinych

(ul. Armii Krajowej / ul. Grupy Żołnierzy Kampinos, Budy Zosine, gmina Jaktorów)

Cmentarz został założony w 1946 r. z inicjatywy Komitetu Ekshumacyjnego. Do 1964 r. opiekę nad obiektem sprawowali uczestnicy walk oraz mieszkańcy.

Na cmentarzu pochowani zostali żołnierze zgrupowania AK „Kampinos”, którzy zginęli 29 września 1944 r. podczas bitwy pod Jaktorowem. Była to najprawdopodobniej największa bitwa partyzancka stoczona podczas II wojny światowej na ziemiach polskich leżących na zachód od Wisły.

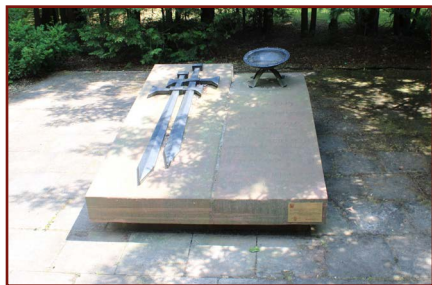
Cmentarz założono w miejscu bitwy. Znajdują się na nim 132 mogiły oraz pomnik z krzyżem. Co roku w ostatnią niedzielę września na cmentarzu odbywają się uroczystości z udziałem władz państwowych i samorządowych, kombatanów, harcerzy, uczniów szkół, rodzin poległych oraz miejscowej społeczności.

Podkowa Leśna

W czasie wojny w latach 1939–1945 wielu mieszkańców Podkowy Leśnej było zaangażowanych w działania konspiracyjne przeciwko okupantowi. Po upadku powstania warszawskiego w Podkowie znalazło schronienie ok. 30 000 mieszkańców stolicy.

W Podkowie czynnie działały oddziały Armii Krajowej, w tym kompania ZWZ „Brzezinka”. W znajdującym się w Podkowie **Lesie Młochowskim** toczono były walki partyzanckie, do dziś zachowały się ślady okopów. Znajdują się w nim również mogiły zbiorowe i indywidualne, w których pochowano ofiary faszystowskiego terrorku z 1944 r. Jedną z nich jest zbiorowy grób 12 członków grodziskiego oddziału Armii Krajowej, zamordowanych 2 sierpnia 1944 r. Aby pamięć o tych wydarzeniach nie zanikła, na terenie Lasu Młochowskiego utworzono Szlak Pamięci.

W historii II wojny światowej w Podkowie Leśnej nie można pominąć obecności wojsk węgierskich, którą upamiętnia tablica w **Parku przyjaźni polsko-węgierskiej** (ul. Jana Pawła II / ul. Akacyjowa). Umieszczono na niej napis: „1939–1945 – cześć bohaterom walk z najeźdźcą hitlerowskim – polskim i węgierskim – towarzyszom broni – poległym w Podkowie Leśnej. W 1963 r. – miejscowe społeczeństwo”. Choć Węgry były sojusznikiem

nazistowskich Niemiec, to wobec Polski zachowały neutralność. Widać to było także w działaniach oddziałów wojsk węgierskich. Za sympatię i pomoc okazywaną Polakom stacjonujący w Podkowie Leśnej oddział węgierskich honwedów został przez Niemców wycofany z miasta.

Na podkowińskim **cmentarzu rzymskokatolickim** znajdują się trzy groby żołnierzy węgierskich.

Cmentarz rzymskokatolicki w Podkowie Leśnej

(ul. Ogrodowa, Podkowa Leśna)

Na terenie cmentarza znajdują się mogiły pochodzące z czasów II wojny światowej. Jedną z nich stanowią trzy groby żołnierzy węgierskich: Antola Totha, Jozsewa Wernera i Pala Hunyadi, których żołnierze niemieccy zabili 5 września 1944 r. Mieszkańcy Podkowy pochowali ich niedaleko miejsca egzekucji. Na grobach umieszczono napis: „Żołnierzom węgierskim poległym za Polskę 5 września 1944 r.”

Drugą jest kwatera powstańców i żołnierzy Armii Krajowej. Jest to grób ziemny z 29 betonowymi krzyżami. Na środku grobu umieszczono pamiątkowy pomnik z piaskowca w napisem: „Zmarłym Warszawiakom z Powstania Warszawskiego 1944”.

Milanówek – Mały Londyn

W czasie II wojny światowej Milanówek stał się jednym z najważniejszych ośrodków dowodzenia i szkolenia na Zachodnim Mazowszu. Po upadku powstania warszawskiego w mieście znalazła schronienie część władz Polski Podziemnej, działały Delegatury Rządu, odbywały się narady polityczne. To w milanowskim kościele pw. Św. Jadwigi Śląskiej w latach 1944–1945 przechowywano urnę z sercem Fryderyka Chopina.

W Milanówku schronienie znaleźli także mieszkańcy Warszawy, w tym uczestnicy powstania warszawskiego. Wielu z nich zmarło i zostało pochowanych na **cmentarzu parafialnym**.

Cmentarz parafialny w Milanówku

(ul. Wojska Polskiego, Milanówek)

Znajdują się na nim mogiły zbiorowe z okresu II wojny światowej. Jedną z nich jest kwatera z 123 betonowymi krzyżami oraz granitowym słupem z krzyżem walecznych. Zostali tam pochowani uczestnicy powstania warszawskiego, którzy zmarli w szpitalu PCK w Milanówku na skutek ran, wycieńczenia i chorób w okresie od września 1944 do lipca 1945 r.

Ponadto na cmentarzu znajduje się kwatera żołnierzy Wojska Polskiego poległych w 1939 r., grób żołnierzy Armii Krajowej Obwodu „Bażant” Ośrodka „Mielizna” zamordowanych przez hitlerowców w magazynie broni w Milanówku 10 sierpnia 1944 r. oraz mogiła zawierająca prochy z Oświęcimia i Pawiaka, symbolizująca grób 28 mieszkańców Milanówka zamordowanych w obozach i więzieniach w latach 1940–1944.

Aby upamiętnić zaangażowanie i poświęcenie mieszkańców Milanówka w latach wojny i okupacji, w mieście powstał **szlak turystyczny „Mały Londyn”**. Obejmuje on 47 miejsc związanych z historią tamtych czasów. Szlak składa się z dwóch tras – po południowej i północnej stronie miasta. Szczegóły dotyczące trasy oraz mapa szlaku są dostępne na stronach internetowych Urzędu Miasta Milanówka: www.milanowek.pl oraz Milanowskiego Centrum Kultury: www.mckmilanowek.pl.

Miejsca pamięci

Na terenie Powiatu Grodziskiego znajduje się wiele miejsc pamięci, pomników i tablic upamiętniających wydarzenia II wojny światowej oraz ich bohaterów. Poniżej przedstawiamy najważniejsze z nich.

Kamień Leopolda Okulickiego

(ul. Okulickiego/ ul. 3 Maja, Grodzisk Mazowiecki)

Kamień z tablicą upamiętnia pobyt w Grodzisku Mazowieckim ostatniego dowódcy Armii Krajowej gen. bryg. Leopolda Okulickiego. Tablica znajduje się w Parku Skarbków, w pobliżu grodziskiej kwatery generała przy ul. Przejazdowej 8, w której przebywał w marcu 1945 r. W tym samym miesiącu Okulicki został aresztowany przez NKWD i wywieziony do Moskwy. Wraz z innymi przywódcami organizacji konspiracyjnych został skazany w tzw. procesie szesnastu i zamordowany 24 grudnia 1946 r. w więzieniu na Łubiance.

Kamień z tablicą został odsłonięty 20 grudnia 1990 r. W uroczystości wzięli udział m.in. bratanica generała Irena Okulicka-Kaczmarek i zastępca Kwatermistrza WP gen. bryg. Roman Pusiak. Wykonawcą tablicy był Roman Reichert. Z inicjatywy kombatanatów AK gen. bryg. Leopold Okulicki stał się patronem przebiegającej w tym miejscu ulicy, wcześniej noszącej imię gen. Karola Świerczewskiego.

Pomniki na placu Wolności w Grodzisku Mazowieckim

Na grodziskim placu Wolności naprzeciwko siebie stoją dwa pomniki. Kolumna z orłem na szczycie – **Pomnik Wolności** – została postawiona przez mieszkańców w 1919 r. Upamiętnia odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r. oraz przywrócenie w 1915 r. Grodziskowi praw miejskich. W 1939 r. podczas bombardowania pomnik został uszkodzony. W 1984 r. obelisk zrekonstruowano jako Pomnik Wolności i Zwycięstwa 1919 i 1945 roku. Obecnie jest to miejsce patriotycznych uroczystości.

Po przeciwnej stronie znajduje się **pomnik Miejsce Straceń** ku czci żołnierzy polskich

poległych na frontach II wojny światowej. Symboliczne mauzoleum upamiętnia miejsca heroicznej walki narodu polskiego z okupantem w latach 1939–1945. Pomnik znajduje się w miejscu, gdzie 18 listopada 1943 r. żołnierze niemieccy dokonali egzekucji na 20 więźniach Pawiaka, o czym przypomina tablica z nazwiskami ofiar oraz ślady po kulach widoczne w murach pobliskiej kamienicy. W 1989 r. złożono w tym miejscu urnę z prochami żołnierzy polskich zamordowanych w Katyniu. W 1998 r. pomnik uzupełniono o tablice upamiętniające żołnierzy Armii Krajowej i ofiary sowieckiego bombardowania miasta z 16 stycznia 1945 r.

Garbarnia „Natalin”

(ul. Żyrardowska / ul. Garbarska, Grodzisk Mazowiecki)

Tablica znajdująca się przy ul. Żyrardowskiej (w miejscu, gdzie była garbarnia) upamiętnia ofiary zbiorowej egzekucji dokonanej przez oddział SS na mieszkańcach Grodziska Mazowieckiego. 20 września 1939 r. na terenie garbarni, w odwecie za rzekome zabójstwo niemieckiego żołnierza, rozstrzelano 11 osób. Tablicę odstonięto w 1970 r.

W 2019 r. tablica z inicjatywy środowisk kombatanckich została uzupełniona o pomnik składający się z dwóch tablic: z krzyżem oraz nazwiskami zamordowanych.

Pomnik Dęby Pamięci – Katyń 1940

(ul. Łączna 1, Grodzisk Mazowiecki)

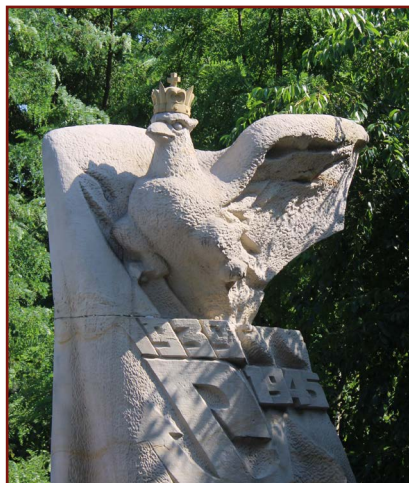
Pomnik upamiętnia polskich jeńców obozów stalinowskich zamordowanych wiosną 1940 r. przez NKWD w Katyniu, Charkowie, Miednoje, Twerze. Dęby stanowią pamiątkę po żołnierzach Wojska Polskiego, policjantach, pracownikach służby więziennej, którzy mieszkali na terenie Gminy Grodzisk Mazowiecki lub których rodziny zamieszkują tu obecnie. W pobliżu Dębów Pamięci znajduje się pomnik kapłana i męczennika, ks. Mari-

na Tokarzewskiego, proboszcza parafii grodziskiej oraz obelisk z wizerunkiem Matki Boskiej Katyńskiej, zawierający urnę z ziemią z cmentarzy polskich na Wschodzie.

Pomnik Bohaterów na placu Stefana Starzyńskiego

(ul. Kościuszki, Milanówek)

Pierwszą wersję pomnika, który stanął na placu w latach 50., zaprojektował inż. arch. Czesław Piwowarczyk. Wkrótce jednak został rozebrany. Kolejny pomnik w tym samym miejscu, zaprojektowany przez prof. Stanisława Kulona we współpracy z Mieczysławem Borysem, odsłonięto 2 września 1985 r. i nadano mu nazwę Pomnika Bohaterów. Upamiętnia walkę Polaków o niepodległość na różnych frontach i martyrologię narodu polskiego. Na murku okalającym pomnik umieszczono tablice z nazwami miejscowości, w których w czasie II wojny światowej walczyli mieszkańcy Milanówka: m.in. Warszawa, Westerplatte, Monte Cassino.

Obok pomnika w 2004 r. umieszczono na kamieniu tablicę z miejscami kaźni narodu polskiego, m.in. Katyń, Ostaszków, Miednoje, Kołyma, Workuta, Kozielsk. Na placu odbywają się najważniejsze uroczystości patriotyczne i rocznicowe, przypominające wkład mieszkańców miasta w walkę o wolność.

Krzyż i tablica w „Lasku Ponda”

(ul. Wojska Polskiego, Milanówek)

Krzyż i tablica znajdują się w miejscu głównego magazynu broni Obwodu AK. Był on umieszczony w piwnicy niewykończonego domu kpr. Tomasza Ponda ps. „Tomek”. Gromadzono w nim broń pochodzącą z różnych źródeł, m.in. ze zrzutów samolotowych przesyłanych do kraju przez Brytyjskie Ministerstwo Wojny. Jedno ze zrzutowisk znajdowało się na placówce „Solnica” pod Grodziskiem Mazowieckim. W odbieraniu zrzutów uczestniczyły 32. i 52. pluton AK z Milanówka. W wyniku denuncjacji w nocy z 9 na 10 sierpnia 1944 r. Niemcy otoczyli magazyn i wysadzili go w powietrze, a jego załogę zamordowali.

Pierwszej tablicy umieszczonej po wojnie, z tekstem „ocenzurowanym” przez władze komunistyczne, nie zaakceptowali AK-owcy. 10 sierpnia 1999 r.

zamieszczono tu nową tablicę z treścią prezentującą prawdę tamtych lat.

Zabytki techniki

Kolej

Ogromny wpływ na rozwój regionu miało uruchomienie Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej. Pierwszy przejazd parowozu odbył się 14 czerwca 1845 r. Pierwsza działająca stacja kolejowa powstała w Grodzisku Mazowieckim, w następnych latach można było korzystać z przystanków w Milanówku, Jaktorowie i Międzyzborowie.

Dworzec PKP w Grodzisku Mazowieckim

(ul. 1 Maja 4, Grodzisk Mazowiecki)

Grodziski dworzec kolejowy wybudowano w latach 1920–1925 według projektu Romualda Millera przy współpracy Bronisława Brochowicza-Rogoyskiego. Był jednym z wielu dworców powstałych na linii kolei warszawsko-wiedeńskiej po I wojnie światowej w ramach odbudowy infrastruktury po zniszczeniach wojennych. Podobne budynki w stylu dworkowym (inaczej narodowym) wzniesiono m.in. w Pruszkowie, Radziwiłowie i Żyrdardowie, jednak grodziski dworzec był spośród nich największy.

Budynek zbudowano na planie wydłużonego prostokąta o urozmaiconej bryle, z wieżą górującą nad okolicą. Przy dworcu stoi pomnik kolejarza, ustawiony z okazji 170-lecia powstania kolei warszawsko-wiedeńskiej.

Do rejestru zabytków wpisane zostały także przystanek kolejowy i wiaty peronowe. Modernistyczne przystanki powstawały na całej linii kolejowej od Otwocka do Żyrdardowa, z identycznymi peronami, poczekalniami i wiatami. Na terenie Powiatu Grodzkiego status zabytku mają otwarte w 1937 r. przystanki kolejowe w Grodzisku Mazowieckim i Milanówku.

Budynek kasy biletowej i domek dróżnika w Międzyborowie

(ul. Partyzantów 1, ul. Niepodległości 19, Międzyborów, gmina Jaktorów)

Przystanek kolejowy w Międzyborowie postawiono w latach 20. XX wieku. Na początku powstał peron, następnie obok niego, za przejazdem przez tory, zbudowano domek dróżnika. Kasa biletowa z poczekalnią działa nieprzerwanie od 1927 r.

Są to budynki drewniane, z czterospadowym dachem. W ich architekturze można dostrzec elementy charakterystyczne zarówno dla stylu narodowego, jak i zakopiańskiego.

Dawny dworzec Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej w Milanówku (ul. Warszawska 32, Milanówek)

Pierwszy budynek dawnego przystanku kolejowego, wybudowany i oddany do użytku w 1901 r. Po wojnie mieściła się w nim m.in. przychodnia lekarska dla pracowników PKP. Od 2001 r. jest siedzibą Straży Miejskiej w Milanówku.

Budynek murowany, obecnie otynkowany, z dwuspadowym dachem. Kilka lat po powstaniu dobudowano poczekalnie w formie drewnianej werandy z ażurowymi elementami, obecnie nieistniejące.

Na początku XX wieku na terenie Powiatu Grodzkiego powstało drugie połączenie kolejowe z Warszawą. Pomysł na zbudowanie podmiejskiej kolei elektrycznej z Warszawy do Żyrardowa pojawił się tuż po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Uroczyste otwarcie pierwszego odcinka „Elektrycznych Kolei Dojazdowych” – z Warszawy do Grodziska – nastąpiło w 1927 r. W 1936 r. uruchomiono linię z Podkowie Leśnej do Milanówka.

Stacja WKD Podkowa Leśna Główna

Stacja w Podkowie powstała w 1927 r., razem z linią kolejki dojazdowej. Zaprojektował ją Juliusz Dzierżanowski, autor także i innych stacji na linii EKD. Jest to murowany budynek z trójbocznym wykuszem, w którym znajduje się kasa biletowa, oraz drewnianą wiatą. Całość utrzymana jest w stylu uzdrowskim.

W latach 80. stacja została rozbudowana o dodatkowy tylny trakt pomieszczeń gospodarczo-użytkowych.

PRZEMYSŁ

W Powiecie Grodzkim przemysł zaczął się rozwijać pod koniec XIX wieku. Zainteresowanie przedsiębiorców terenami Powiatu związane było z uruchomieniem Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej. Pierwsza fabryka powstała w Grodzisku Mazowieckim w 1881 r. Do dziś zachowały się pozostałości dwóch fabryk założonych na przełomie XIX i XX wieku: w Jaktorowie oraz w Milanówku.

Zespół budynków zakładów Bielnika – filii Żyrardowskich Zakładów Lniarskich w Jaktorowie

(ul. Fabryczna 6, Jaktorów)

Zakłady Bielnika w Jaktorowie zostały założone w 1883 r. jako filia pomocnicza Żyrardowskich Zakładów Lniarskich. Powstała wówczas bielarnia lnu, w której zainstalowano maszynę parową. W następnych latach zakład rozbudowywano. Składał się z budynku administracyjnego, hali głównej, hal magazynowych, portierni, jazu wodnego oraz suchego stawu z łakami, na których suszono len. Doprowadzono do niego bocznice kolejową, łączącą jaktorowski Bielnik z fabryką w Żyrardowie, którą zlikwidowano w latach 50. XX wieku. Po II wojnie światowej zakłady w Jaktorowie traciły na znaczeniu, upadły w latach 90. Do dziś zachował się dawny budynek administracyjny, w którym znajdują się lokale mieszkalne. Hale magazynowe zostały rozebrane, hala główna zachowała się jedynie w niewielkim fragmencie. Poza ceglanyymi obmurowaniami przycół-

ków jazu oraz progu spiętrzającego nie istnieje pierwotna zastawa wodna na rzece Pisi Tucznej. Obecnie znajduje się tam zakład produkcyjny.

Obiekty zostały wzniesione w charakterystycznej dla zakładów przemysłowych z przełomu XIX i XX wieku stylistyce Rohbau – z użyciem surowej, nieotynkowanej cegły i utylitarzną strukturą budynku.

Centralna Doświadczalna Stacja Jedwabnicza w Milanówku (ul. Brzozowa 1, Milanówek)

Przedsiębiorstwo pod nazwą „Centralna Doświadczalna Stacja Jedwabnicza” powstało w 1924 r. Jego założycielami byli Henryk i Stanisława Witaczkowie, rodzeństwo pragnące zorganizować w Polsce nowoczesną produkcję jedwabiu naturalnego. Podjęli próbę wychowu jedwabników w kraju, tak by stworzyć krajowe źródło tego surowca. Początkowo nie otrzymali poparcia ze strony państwa. W uruchomionej Stacji rozpoczęto hodowlę morwy i jedwabników, a także prowadzono badania naukowe. Następnie uruchomiono Tkalnię Jedwabiu Naturalnego oraz dział handlowy, zajmujący się sprzedażą sadzonek morwy, podręczników i przyborów do hodowli. Stacja osiągała sukcesy w pracach doświadczalnych, hodowlanych i szkoleniowych. Największy rozwój milanowskiej Stacji Jedwabniczej przypadł na 2. połowę lat 30. Produkowano wiele tkanin jedwabnych oraz nici, otwarto sklepy fabryczne w Warszawie, Poznaniu, Krakowie, Gdyni i Katowicach. W 1941 r. powstała malarnia jedwabiu.

W czasie wojny w zakładzie działała komórka ruchu oporu – produkowano w nim piorunian rtęci, detonator do produkcji zapalników granatów. Właściciele prowadzili również działalność charytatywną i wydawali autentyczne i sfałszowane dokumenty o zatrudnieniu. W ostatnich miesiącach okupacji niemieckiej zapadła decyzja o wywozie maszyn w głąb Niemiec, które po wyzwoleniu skompletowano i wyremontowano.

Po II wojnie światowej w wyniku nacjonalizacji zakład przeszedł na własność państwa i zmieniono jego nazwę na Zakłady Jedwabiu Naturalnego „Milanówek”. Zakłady nie były modernizowane, co przyczyniło się do ich upadku w latach 90. Firma zbankrutowała, przez co wstrzymano produkcję, sprzedano maszyny oraz część budynków (m.in. firmie MPM Produkt). W 1997 r. zakłady sprzedano. Obecnie działają pod zmienioną nazwą „Jedwab Polski” sp. z o. o. z siedzibą w Milanówku. Nie jest już prowadzona produkcja jedwabiu – materiał sprowadza się z Chin.

Współcześnie na terenie dawnej Stacji dominują budynki o charakterze użytkowym zbudowane po II wojnie światowej. Do dziś zachował się jedynie budynek administracyjno-produkcyjny z 1928 r. (obecnie własność Milanowskiego Towarzystwa Edukacyjnego, siedziba Społecznej Szkoły Podstawowej).

Przyroda

Na terenie Powiatu Grodziskiego znajdują się liczne tereny zielone, które świadczą o pięknie tej ziemi. Można tu zobaczyć zarówno dzikie lasy pełne różnorodnych roślin i zwierząt, jak i parki zaadaptowane przez człowieka, które często pozwalają również na wypoczynek w atrakcyjny sposób.

Parki i pomniki przyrody

Park Skarbków w Grodzisku Mazowieckim

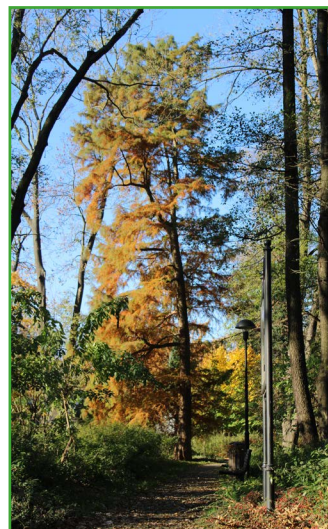
(ul. 3 Maja, Grodzisk Mazowiecki)

Park powstał w 1. połowie XIX wieku. Pierwotnie był częścią ogrodów jordanowickich należących do rodziny Mokronoskich. Park otwarto dla mieszkańców w latach 70. XIX wieku, kiedy właścicielem dóbr grodziskich został hr. Henryk Skarbek. Było to miejsce spacerów nie tylko mieszkańców Grodziska, ale również warszawian przyjeżdżających do uzdrowiska nowo wybudowaną koleją warszawsko-wiedeńską czy kuracjuszy pobliskiego Zakładu Hydropatycznego dla Osób z Towarzystwa założonego przez doktora Michała Bojasińskiego.

W zachodniej części parku znajduje się kapliczka z figurką Matki Bożej, postawiona prawdopodobnie w miejscu egzekucji i mogił powstańców styczniowych.

Obie wojny światowe mocno nadwyrężyły grodziski park. Znacznie zmniejszono jego powierzchnię, powycinano drzewa. Część starodrzewu – dęby i cypryśnik błotny – zachowała się do dziś.

Park Skarbków w 2012 r. przeszedł rewitalizację i odzyskał dawny blask przy zachowaniu zdrojowego charakteru. W 2022 r. oddano do użytku tężnię solankową.

Podworski park w Kłudnie Starym

(gmina Grodzisk Mazowiecki)

Park krajobrazy założono w 1. poł. XIX w. Otaczał dwór, który został zniszczony w czasie I wojny światowej.

Majątek do początku XX wieku należał do Michała Rostafińskiego, dyrektora Banku Polskiego w Warszawie, a następnie m.in. do Stanisława Moczulskiego. Ostatnim właścicielem był Jerzy Binzer. Po II wojnie światowej majątek rozparcelowano.

W parku znajdowały się dwa stawy oraz aleje spacerowe. Został wpisany do rejestru zabytków. Zachowała się część starodrzewu – miłorząb dwuklapowy, lipa drobnolistna i jesion wyniosły. Obecnie właścicielem parku jest Gmina Grodzisk Mazowiecki, a lokalną społeczność wykorzystuje go w celach rekreacyjnych.

Zabytkowy park w Garbowie

(Kłudzienko, gmina Grodzisk Mazowiecki)

Właścicielem majątku Garbów, na który składał się dwór oraz park, był Jan Chmieliński, który ok. 1912 r. kupił go od Henryka Garbińskiego. Po śmierci Chmielińskiego majątek odziedziczył jego syn Stanisław, który wraz z żoną zarządzał nim do 1926 r. Było to małżeństwo etnografów, kolekcjonujących dzieła sztuki lokalnej i prowadzących działalność społeczną. W dworze urządzano odczyty i wystawy. W 1926 r. majątek kupił Bolesław Sobolewski, właściciel restauracji jarskiej w Warszawie, w której wykorzystywał warzywa i owoce wyhodowane w Garbowie. W 1948 r. Sobolewscy zostali wywłaszczeni, a majątek włączono do PGR-u. W dworze zakwaterowano robotników. Od tego czasu Garbów niszczał. W latach 90. wrócił w ręce rodziny Sobolewskich, jednak zrujnowany dwór nie nadaje się do użytku.

Otoczający budynek park krajobrazowy powstał podobnie jak dwór na początku XX wieku. Znajdowały się w nim aleje spacerowe oraz dwa stawy. Obecnie jest wpisany do rejestru zabytków. Zachowały się w nim ślady układu alei i założeń wodnych oraz dwa pomnikowe jesiony wyniosłe.

Pomniki przyrody na terenie Gminy Grodzisk Mazowiecki

Na terenie Gminy Grodzisk Mazowiecki zlokalizowanych jest blisko 90 pomników przyrody, w tym głąz narzutowy znajdujący się przed pływalnią „Wodnik 2000” w Grodzisku Mazowieckim. Największą grupę pomników stanowią dęby szypułkowe – niektórym z nich nadano imiona, m.in. dąb „Posterunkowy”, znajdujący się przy ul. Bartniaka 17/19 oraz „Aleksander” i „Henryk” w Parku Skarbków. Ponadto pomnikowymi drzewami są świerki pospolite, lipy drobnolistne, cypryśniki błotne, jesiony wyniosłe (w tym „Wojciech” i „Hieronim” rosnące w Parku Skarbków), jesiony wąskolistne, klony srebrzyste, kasztanowce zwyczajne, graby pospolite (przy ul. Topolowej 68 w Grodzisku Mazowieckim znajduje się aleja grabowa z 160 drzewami tworzącymi

pomnik przyrody), wiązy szypułkowe („Przedszkolak” i „Uczeń” na terenie Zespołu Szkolno-Przedszkolnego nr 3 w Grodzisku Mazowieckim), buki zwyczajne, sosny wejmutki, platany klonolistne, miłorzęby dwuklapkowe, topole czarne, wierzby kruche i grusze polne.

Park „Zielony Dołek” w Milanówku

(ul. Krótka / ul. Graniczna, Milanówek)

Został otwarty 6 grudnia 2015 r. Jest to miejsce łączące wiele funkcji spędzania wolnego czasu. Można tu wypocząć na ławkach, urządzić piknik, pobawić się na placu zabaw oraz

ćwiczyć na siłowni plenerowej, pograć w ping ponga i w szachy. Zachowanie naturalnego „dołka” pozwoliło także na uczynienie z tego miejsca zimą przestrzeni dla miłośników jazdy na sankach. W parku znajduje się zegar słoneczny utworzony z 13 głazów narzutowych. Aby zobaczyć aktualną godzinę, należy stanąć w jego środku między godzinami 12:00 a 18:00 – padający cień wskazuje czas.

Park im. Michała Lasockiego w Milanówku

(ul. Kościuszki / ul. Piaski, Milanówek)

Park stanowi pozostałości terenu leśnego otaczającego dwór Lasockich. Działka została подарowana mieszkańcom przez Michała Lasockiego, właściciela majątku Milanówek na przełomie XIX i XX wieku, na cele publiczne. Park jest równomiernie pokryty zwartym dojrzałym drzewostanem o bardzo wysokiej wartości przyrodniczej i stanowi miejsce edukacyjno-rekreacyjne. Występuje w nim wiele gatunków drzew i krzewów (dąb szypułkowy, sosna pospolita, brzoza, robinii akacjowej, czeremcha, głóg) i ptaków (puszczyk, kowalik, szpak, kos, sikora bogatka, modra i sosnówka, rudzik, pleszka, zięba, dzwonec, dzięcioł duży).

Pomniki przyrody na terenie Milanówka

W Milanówku znajduje się wiele pomników przyrody. Na powierzchni 1352 ha, jaką zajmuje miasto, jest ich ponad 300. Przeważającą większość stanowią dęby szypułkowe – jest ich 121. Ponadto na terenie miasta rosną pomnikowe lipy drobnolistne, dęby czerwone,

topole białe, sosny zwyczajne, grusze polne, tulipanowiec amerykański, klon jawor, morwa, modrzew europejski, buk pospolity, buk pospolity odmiana purpurowa, wierzby: biała, krucha i płacząca oraz aleje drzew: aleja kasztanowa, aleja dębów włoskich, aleja klonowa, aleje lipowe i aleja Jana Andrzeja Strausa – kasztanowce białe i lipy drobnolistne. Jak widać, dominują pomniki przyrody ożywionej, choć pod prawną ochroną znalazły się również dwa głazy oraz zegar słoneczny („Kamienisty krąg” w parku Zielony Dołek, stanowiący kolekcję złożoną z 13 głazów narzutowych).

Cenne drzewa skoncentrowane są przede wszystkim w centrum, w obrębie strefy ochrony konserwatorskiej – najstarszej części miasta, gdzie znajduje się wiele obiektów zabytkowych pamiętających czasy powstałego przed 100 laty letniska. Razem z zabytkowymi budynkami starodrzew decyduje o dzisiejszych walorach Milanówka.

Park miejski w Podkowie Leśnej

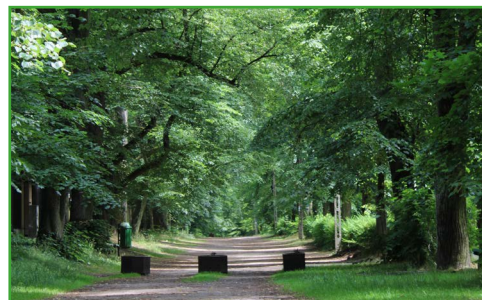

Park leży między przystankami Podkowa Leśna Główna i Podkowa Leśna Zachodnia. Obejmuje 14 hektarów lasu rosnącego na najwyższych na Mazowszu wydmach. Zaprojektował go w 1927 roku inżynier ogrodnik Leon Danielewicz, główny architekt Miasta Warszawy. Na przepływającym przez park potoku wykopano staw, który latem służył za kąpielisko, a na otaczających go wydmach urządzono tor saneczkowy. Obecnie dawne

urządzenia sportowe znikły, drzewa urosły i park przybrał bardziej leśny charakter. Rosnie w nim wiele gatunków roślin, w tym chronionych: sosny, dęby, świerki, brzozy, klony i jarzębiny, zawilce, konwalie majowe i wrzozy. Można tu spotkać wiewiórki, jeże, czasem zajęce, wiele gatunków ptaków, takich jak dzięcioły, kukułki, sójki, niekiedy słowiki; rzadziej jaszczurki i zaskrońce.

Aleja Lipowa w Podkowie Leśnej

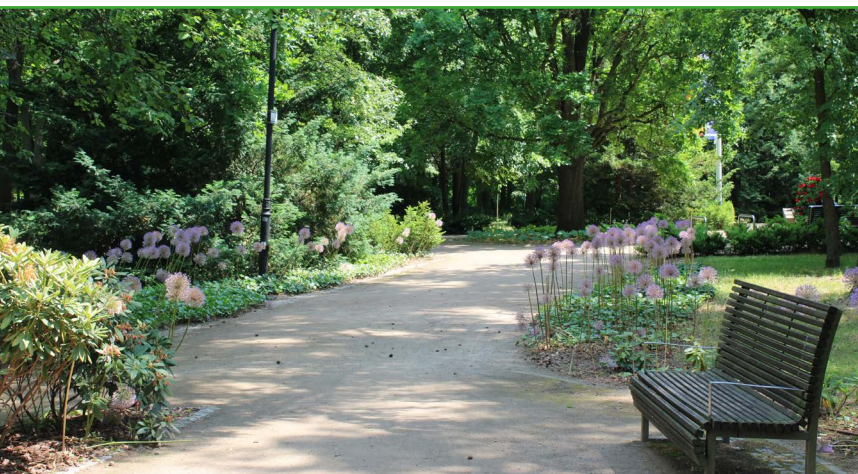
Sąsiaduje z parkiem miejskim. Tworzy ją 190 ponadstuletnich lip, uznanych za pomnik przyrody. Aleja ma długość ponad 400 metrów, była niegdyś drogą gruntową prowadzącą do lotniska Stanisławów.

Park przyjaźni polsko-węgierskiej

(ul. Jana Pawła II / ul. Akacjowa, Podkowa Leśna)

Znajduje się w nim tablica pamiątkowa z napisem: „1939–1945 – cześć bohaterom walk z najeźdźcą hitlerowskim – polskim i węgierskim – towarzyszom broni – poległym w Podkowie Leśnej. W 1963 r. – miejsce społeczne”. Za sympatię i pomoc okazywaną Polakom stacjonującym w Podkowie Leśnej oddział węgierskich honwedów został przez Niemców wycofany z miasta.

STAWY

Stawy Goliana w Grodzisku Mazowieckim

(ul. Stawowa 10, Grodzisk Mazowiecki)

Miejsce to powstało w XIX wieku w wyniku spiętrzenia rzeki Rokicianki. Stawy stanowiły wówczas, podobnie jak obecny Park Skarbków, część ogrodów jordanowickich, zajmujących niegdyś obszar 25 ha. Był to park w stylu angielskim, na terenie którego znajdowały się pałacyk z romantycznymi ruinami i sztucznymi grotami, oranżeria, labirynty i altany. Stawy wykopali podobno jeńcy tureccy przywiezieni przez Mokronoskiego po odsieczy wiedeńskiej w 1683 r.

Stawy składają się z dwóch zbiorników o łącznej powierzchni 2 ha. Na ich brzegach rośnie roślinność charakterystyczna dla środowiska wodnego, m.in. wierzby. Stawy rozdziela wyspa z gołbiami.

W 2012 r. Stawy Goliana poddano rewitalizacji: oczyszczono zbiorniki, uporządkowano ich otoczenie i nasadzono nową zieleń.

Ostoja przyrody – Uroczysko Rozłogi w Kraśniczej Woli

(gmina Grodzisk Mazowiecki)

Uroczysko powstało w latach 30. XX w. w miejscu 6 sztucznie utworzonych stawów hodowlanych w otulinie lasów majątków Kraśnicza Wola i Izdeбно, należących do ostatnich przedwojennych dziedziców – Mieczysława Szczygielskiego i Marii z Plebańskich.

Przed wojną na terenie stawów działało rybne gospodarstwo wodne. Po wojnie w wyniku reformy rolnej majątek rozparcelowano, a stawy

włączono do PGR Książenice. Obecnie należą do PGL Lasy Państwowe – Nadleśnictwo Chojnów. W 2010 r. Towarzystwo Przyrodnicze „Bocian” wydzierżawiło od Nadleśnictwa część terenu stawów, grobli i nieużytków w celu objęcia ich ochroną i utworzenia społecznej „Ostoj Przyrody”. W grudniu 2012 r. stworzono ścieżkę edukacyjną „Ostoja Przyrody TP Bocian Stawy w Kraśniczej Woli”.

Akweny i otaczające je łąki są ostoją ptactwa wodnego i miejscem przelotów tysięcy ptaków – przede wszystkim gęsi i żurawi. Na terenie uroczyska gniazdują również kruki, bociany czarne oraz bieliki. Można tam też obserwować płazy (kumaki nizinne, rzekotki) oraz ssaki (ryjówki, badyłarki, bobry, borsuki, lisy, sarny, dziki).

Stawy w Jaktorowie

Są własnością Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Funkcjonuje na nich Rybacka Stacja Doświadczalna Łąki Jaktorowskie, którą opiekuje się Instytut Ichtiologii i Rybactwa.

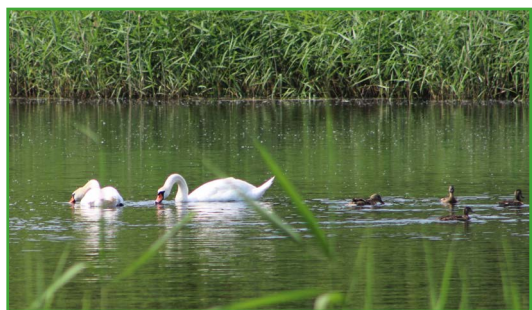
Stawy najciekawsze są wiosną oraz jesienią, kiedy zatrzymują się na nich ptaki na przelotach, przede wszystkim różne gatunki gęsi (gęgawy, gęsi białoczelne, zbożowe, czasem bernikle) i kaczek (głowienki, cyranki, świstuny czy gągoły).

Jesienią można spotkać rybotowy, bieliki, myszołowy. Spuszczone stawy przyciągają ptaki bekasowate (takie jak brodzie, bataliony i kszyki) oraz siewkowe (sieweczki rzeczne i obrożne). Ponadto obserwować można różne gatunki ptactwa wodnego: kormorany, perkozy, czaple i rybitwy.

Stawy hodowlane w Grzegorzewicach

(gmina Żabia Wola)

Stawy zajmują powierzchnię 80 ha, zasilane są wodą ze źródeł rzeki Pisi Gągoliny. Stanowią ostoję dla wielu gatunków ptaków wodnych. Na terenie stawów można obserwować bociany czarne, czaple siwe, perkozy, łabędzie i kaczki, a także jastrzębie. Panujące wokół cisza i spokój przyciągają nie tylko amatorów wędkarstwa, ale również miłośników spacerów.

LASY I REZERWATY

Lasy na terenie Gminy Grodzisk Mazowiecki

Południowa część Gminy Grodzisk Mazowiecki wchodzi w skład Warszawskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu, który obejmuje tereny chronione ze względu na wyróżniający się krajobraz o zróżnicowanych ekosystemach, wartościowe w zakresie zaspokajania potrzeb związanych z turystyką i wypoczynkiem, a także pełnią funkcję korytarzy ekologicznych. Fragment Warszawskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu obejmuje pas wzdłuż rzeki Rokitnicy oraz ponad 10 wsi Gminy Grodzisk Mazowiecki. W jego skład wchodzi zarówno zwarte kompleksy leśne i łąkowe o dużym stopniu naturalności, jak i niewielkie, rozdrobnione lasy i łąki oraz tereny rolnicze.

Las sosnowy w Makówce (gmina Grodzisk Mazowiecki)

Rozpościera się od wsi Makówka aż po Osowiec i Wężyk. Lasy te należą do Nadleśnictwa Chojnów i podlegają gospodarce leśnej, w związku z czym zmieniają swój krajobraz. W drzewostanie przeważa sosna pospolita z domieszką dębu szypułkowego i brzozy brodawkowatej. Przez wschodnią część lasu przepływa rzeka Basinka, która zasila kilka śródleśnych stawów.

Las olsowy wzdłuż rzeki Rokicianki w Radoniach (gmina Grodzisk Mazowiecki)

Ols jest lasem podmokłym i rośnie na terenach bagiennych. Najczęściej występującymi gatunkami drzew są olchy i jesiony. Przy brzegach rzeki ols zmienia się w zarośla wierzbowe. Roślinami charakterystycznymi dla tego typu lasu są także czeremcha, kalina, kosaćce, kaczeńce, paprocie oraz różne gatunki traw, takie jak wiechlina i trzcinnik.

Las łągowy na Stawach Walczewskiego w Grodzisku Mazowieckim

Lasy łągowe tworzą się najczęściej nad rzekami. Elementem ich rozwoju są okresowe zalewania i podtopienia. Stawy Walczewskiego zasilane są przez rzekę Rokiciankę. Od strony ul. Warszawskiej roślinność tworzy zarośla łągowe. Krajobraz tego terenu wielokrotnie się zmieniał. Wycięto wiele drzew, w wielu miejscach podniesiono poziom gruntu na terenach budowlanych. Wokół stawu przeważa jednak roślinność łągowa: wierzby, olchy i topole, z domieszką dębów, czeremchy, wiązów i jesionów.

Wydmny Międzyborowskie (gmina Jaktorów)

Zespół przyrodniczo-krajobrazowy Wydmny Międzyborowskie rozciąga się na obszarze ponad 30 ha. Został ustanowiony, by zachować cenny krajobraz naturalny – pagórki wydymowe.

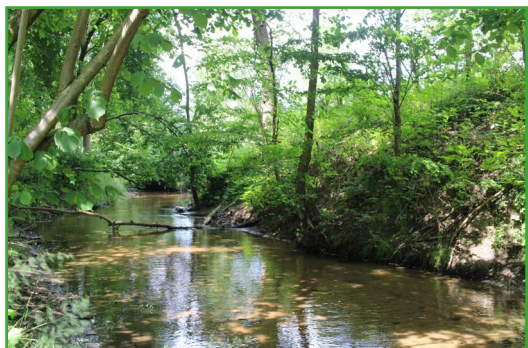

Piaszczyste wzniesienia powstały 11–12 tysięcy lat temu w wyniku ustąpienia lodowca. Najwyższe wydmy osiągają wysokość względną ok. 10 m (114,5 m n.p.m.). Teren jest ustabilizowany dzięki trwale porastającej roślinności: sosnom, brzożom i dębom z bogatym podszytem. Na terenie wydym powstała ścieżka dydaktyczna, pokazująca najciekawsze fragmenty, m.in. 160-letnią sosnę i krzyż upamiętniający powstańców styczniowych.

Obszar Chronionego Krajobrazu Bolimowsko-Radziejowicki z Doliną Środkowej Rawki

(gmina Jaktorów)

Obejmuje kompleksy leśne dawnej Puszczy Jaktorowskiej. Znajdująca się na terenie obszaru chronionego dolina rzeki Pisi Tuczej i jej starorzecza wraz z nadbrzeżną roślinnością są unikalnym na zachodnim Mazowszu typem środowiska i krajobrazu z nieuregulowaną rzeką, bogatą florą i fauną oraz licznymi okazami starych drzew.

Zespół przyrodniczo-krajobrazowy Turczynek w Milanówku (ul. Brwinowska 4/6, Milanówek)

Ma powierzchnię 10 ha. Został ustanowiony 30 maja 2005 roku w celu zachowania obiektu o dużej wartości historycznej, kulturowej i przyrodniczo-krajobrazowej. Wysokopienny las wokół zabytkowych willi to miejsce bytowania wielu gatunków ptaków i ssaków.

Użytek ekologiczny „Łęgi na Skraju”

(ul. Piotra Skargi / ul. Na Skraju, Milanówek)

„Łęgi na Skraju” to użytek ekologiczny znajdujący się na granicy Milanówka i Grodziska Mazowieckiego. Ma powierzchnię 9,55 ha. Jego celem jest zachowanie różnorodności biologicznej i utrzymanie naturalnego ekosystemu nad rzeką Rokitnicą. Użytek obejmuje fragment łągi, czyli zespołu leśnego charakterystycznego dla terenów podmokłych i brzegów rzek. Głównymi gatunkami roślin są tu olsze, topole, jesiony i wierzby. Jest to także siedlisko wielu gatunków zwierząt: ptaków (sikorki, kosy, rudziki, kaczkę), małych ssaków (jeże i wiewiórki), płazów (ropucha szara i żaba trawna) oraz owadów, w tym motyli.

Rezerwat przyrody „Parów Sójek” w Podkowie Leśnej

Rezerwat leśny o powierzchni 3,84 ha położony jest w zachodniej części miasta. Obejmuje resztki naturalnych lasów grądowych i łągowych w otoczeniu zabudowy miejskiej. Przez rezerwat okresowo przepływa potok zasilający Rokitnicę.

Rosną tu liczące 130 lat dęby szypułkowe, lipy, graby, jesiony i wiązy. W runie leśnym można zobaczyć kopytnik, ćmę miodunkę, czyściec leśny, niecierpek, chmiel. Żyje tu wiele gatunków ptaków, wśród nich sójki, od których pochodzi nazwa rezerwatu.

Las Młochowski w Podkowie Leśnej

Las ciągnie się od Podkowy Leśnej do Nadarzynia i zajmuje powierzchnię 600 hektarów. Jest chętnie odwiedzany przez mieszkańców Podkowy Leśnej oraz całego Powiatu Grodzkiego i sąsiedniego Powiatu Pruszkowskiego. Na jego terenie utworzono dwa rezerwaty przyrody. Cały obszar wchodzi w skład Warszawskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu.

Las Młochowski jest cenny nie tylko pod względem przyrodniczym, ale i historycznym. Na jego terenie w latach II wojny światowej miały miejsce działania partyzanckie, o czym przypominają pozostałości po okopach oraz mogiły zbiorowe i indywidualne, w których pochowano ofiary faszystowskiego terroru z 1944 r. Aby pamięć o tych wydarzeniach nie zanikła, na terenie Lasu Młochowskiego utworzono Szlak Pamięci.

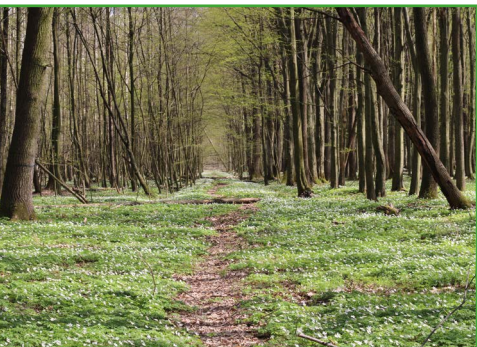
Rezerwat im. Bolesława Hryniewieckiego w Podkowie Leśnej

Obejmuje jeden z najstarszych, około 200-letnich drzewostanów dębowo-sosnowych na Mazowszu. Na terenie rezerwatu mieszka wiele gatunków zwierząt: ssaków (lisy, sarny, zające, nietoperze, wiewiórki), ptaków (sójki, kukułki, dzięcioły, kowaliki, drozdy, zięby, dudki; widywano też myszołowy). W runie leśnym występują gatunki charakterystyczne dla świetlistej dąbrowy – pięciornik biały, miodunka wąskolistna, janowiec barwierski i konwalia majowa. Rezerwat ma powierzchnię 24,7 ha. Jest otwarty dla ruchu turystycznego, prowadzą przez niego trzy oznakowane piesze szlaki turystyczne (czerwony, żółty i zielony) oraz ścieżka rowerowa.

Rezerwat „Zaborów” im. Witolda Tyrakowskiego w Podkowie Leśnej

Chroni las grądowy z miejscami gniazdowania 26 gatunków ptaków, w tym tak rzadkich jak dzięcioł pstry średni, dzięcioł czarny, dudek, muchołówka mała i grubodziób. Prócz nich żyją tu: dzięcioł zielony, dzięcioł pstry duży, krętogłów, pełzacz leśny, kowalik, sikora modra, sikora czarnogłowa, sikora bogatka. Ptaków gniazdują w dziuplach w licznych starych dębach, lipach i grabach. Rezerwat ma powierzchnię 10,26 ha. Jest zamknięty dla ruchu turystycznego.

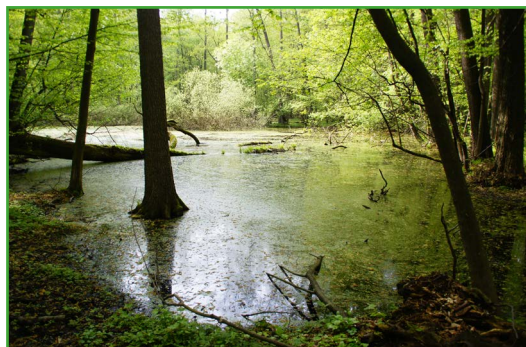
Rezerwat przyrody „Skulski Las” (Skuły, gmina Żabia Wola)

Został utworzony w 1984 r. Zajmuje powierzchnię 316,92 ha. Jednym z walorów rezerwatu są wyspowe stanowiska buka, który występuje tu poza granicą swojego naturalnego zasięgu. Na terenie „Skulskiego Lasu” stwierdzono cztery zespoły leśne: dominujący grąd subkontynentalny (z porastającymi las grabami i dębami), łąg jesionowo-olszowy, a na mniejszych obszarach łąg wiązowo-olszowy (oba siedliska charak-

terystyczne dla wilgotnych lasów) oraz ols porzeczkowy (występujący na terenach zalewowych). W największym powierzchniowo grądzie na szczególną uwagę zasługują ponad 170-letnie sosny i dęby. W runie leśnym rosną liczne gatunki roślin rzadko spotykanych w Polsce Środkowej, takie jak zdrojówka rutewkowata, łeskiewnik różowy, jaskier kaszubski czy kokorycz pełna. Na uwagę zasługują rośliny chronione, m.in. kopytnik zwyczajny, storczyk plamisty, storczyk Fuchsa i pierwiosnek lekarski. Rezerwat warto odwiedzić wczesną wiosną, w porze kwitnienia zawilców, które porastają cały jego obszar.

Rezerwat przyrody „Skulskie Dęby” (Skuły, gmina Żabia Wola)

Powstał w 1996 r. na obszarze 30,07 ha, obejmując swym zasięgiem północno-zachodnią część uroczyska Skuły – Zachód. Ochroną objęty jest przede wszystkim ponad 200-letni starodrzew dębowy oraz wilgotne i bagienne zbiorowiska roślinne, leśne, łąkowo-torfowiskowe. W rezerwacie dominują dęby szypułkowe. Cechą charakterystyczną rezerwatu są zbiorowiska roślin zielonych, wśród których można wymienić: borysz błotny, kosaciec żółty, knieć błotną. Florę rezerwatu tworzy ponad 180 różnych roślin chronionych.

Lasek Żabiowski (gmina Żabia Wola)

Jest to kilkuhektarowy teren leśny pomiędzy ul. Warszawską w Żabiej Woli a Hutą Żabiowską, oddany w użytkowanie Gminie na podstawie porozumienia z Nadleśnictwem Grójec. Staraniem Komitetu Organizacyjnego Lasku Żabiowskiego, mieszkańców oraz samorządu Gminy Żabia Wola teren ten został przekształcony w miejsce wypoczynku, pikników, spacerów i zabaw. W Lasku Żabiowskim stworzono ścieżkę ekologiczną, przy której znajdują się m.in. tablice przyrodniczo-historyczne. Usytuowana jest w nim także ogólnodostępna siłownia zewnętrzna. Cały czas trwa jego rozbudowa.

KULTURA

Muzea i galerie znajdujące się na terenie Powiatu Grodzkiego są istotną częścią dziedzictwa kulturowego, artystycznego i historycznego. Stanowią przestrzeń, która oferuje różnorodne i inspirujące doświadczenia i trafia do różnorodnych odbiorców. Ponadto krzewieniem kultury i sztuki zajmują się centra kultury oraz biblioteki, które zajmują się nie tylko rozwojem czytelnictwa, ale również uczestniczą w organizowaniu życia kulturalnego.

MUZEA I GALERIE

Muzeum im. Anny i Jarosława Iwaszkiewiczów w Stawisku

Stawiskie muzeum jest największą instytucją kulturalną prowadzoną przez Powiat Grodzki. Jego siedzibą jest willa wzniesiona dla Anny i Jarosława Iwaszkiewiczów. Powstało w 1984 r. z woli pisarza zawartej w jego testamencie.

Ekspozycję stałą tworzą oryginalne wnętrza domu, w którym rodzina Iwaszkiewiczów mieszkała do 1980 r.:

- pomieszczenia na parterze: jadalnia, salon biblioteka, galeria, hol główny z klatką schodową;
- na piętrze: gabinet, sypialnia i pokój gościnny, a także otaczający dom park.

Na wystawę składają się meble i przedmioty z XIX i XX wieku, wśród nich barokowa sekretera z pocz. XVIII w., XIX-wieczne wyposażenie pokoju jadalnego czy kompletne urządzenie gabinetu pisarza. Ponadto w Stawisku znajdują się liczne dzieła sztuki: obrazy polskich malarzy, takich jak Józef Simmler, Józef Chełmoński, Jan Stanisławski, Franciszek Kostrzewski, Julian Fałat czy Witkacy, biblioteka z XIX- i XX-wiecznymi wydaniem książek, w tym pierwodruki *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza, pierwsze kompletne wydanie Słownika Języka Polskiego S. B. Lindego, archiwum pisarskie Jarosława Iwaszkiewicza – rękopisy, korespondencja, dokumenty rodzinne i fotografie. Muzeum w Stawisku to nie tylko ekspozycja stała, ale też cenne archiwa udostępniane badaczom kultury.

Stawisko, od chwili stworzenia przez Annę i Jarosława Iwaszkiewiczów aż do teraz, jest ważnym ośrodkiem kulturalnym. Odbywają się tu liczne wydarzenia: koncer-

ty, spotkania literackie czy konkursy recytatorskie. Prowadzona jest również działalność edukacyjna w postaci lekcji muzealnych dla szkół.

Informacje o godzinach otwarcia i cenach biletów dostępne na stronie internetowej Muzeum.

Kontakt: ul. Gołębia 1, 05-807 Podkowa Leśna, tel.: (22) 758 93 63, 508 300 698,
e-mail: stawisko@stawisko.pl

Strona internetowa: stawisko.pl

Publiczne Ognisko Plastyczne w Grodzisku Mazowieckim

Publiczne Ognisko Plastyczne im. Jana Skotnickiego w Grodzisku Mazowieckim jest jednostką organizacyjną Powiatu Grodziskiego. Placówka może się pochwalić długą historią i bogatą tradycją. Tuż po wojnie na terenie Grodziska powstało Stowarzyszenie Miłośników Sztuki, a w 1947 r. Ministerstwo Kultury powołało Ognisko Kultury Plastycznej, na czele którego stanął Jan Skotnicki.

W przeszłości wielokrotnie zmieniał swoją lokalizację. W 2017 r. otwarto nową siedzibę Ogniska. Na potrzeby placówki Powiat Grodziski zaadaptował 350-metrowy lokal mieszczący się przy ul. Żyrardowskiej 48. Stworzona przestrzeń jest nie tylko nowoczesna i funkcjonalna, ale także przyjazna wszelkim formom twórczości artystycznej. W nowej siedzibie powstała Galeria Popkolor, czyli przestrzeń wystawiennicza, w której w trakcie roku szkolnego organizowane są wystawy przedstawiające dorobek artystyczny słuchaczy, wykładowców, absolwentów i przyjaciół placówki.

Obecnie Ognisko jest jednym z ważniejszych ośrodków kulturalno-artystycznych w Powiecie Grodziskim. Prowadzone są w nim zarówno zajęcia dla młodzieży przygotowującej się do nauki w szkołach artystycznych, jak i warsztaty dla dzieci i młodzieży umożliwiające twórczy rozwój i rozwijanie pasji artystycznych. Ponadto Ognisko co roku organizuje plenery malarskie dla słuchaczy, konkursy i wystawy.

Kontakt: ul. Żyrardowska 48, 05-825 Grodzisk Mazowiecki, tel.: (22) 734 13 72

Strona internetowa: www.popkolor.com

Izba Tradycji EKD/WKD

Muzeum Elektrycznej Kolei Dojazdowej obejmuje 75 lat działalności linii. Wystawa dzieli się na następujące działy:

- Okoliczności powstania EKD,
- Budowa linii EKD z Warszawy do Grodziska,
- Dwudziestolecie międzywojenne,

- II Wojna Światowa,
- Odbudowa zniszczeń wojennych,
- Eksploatacja linii w latach 1948–2002,
- „WUKADE” dokąd zmierzasz?

Izba Tradycji EKD/WKD posiada w swoich zbiorach liczne eksponaty i pamiątki: zdjęcia i dokumenty związane z działalnością EKD/WKD, bilety, akcesoria pojazdów szynowych, przedmioty wyposażenia technicznego, modele taboru czy makiety stacji i budynków. Wśród cennych zbiorów znajdują się deska biletowa konduktora z lat 1939–1944, model koła jezdnego z 1927 r., hełm strażacki z 1939 r., płyty chodnikowe z napisem EKD (1926 r.), berła, fragment słupa trakcyjnego (1936 r.) oraz zegarek motorniczego z lat trzydziestych.

Najciekawszym eksponatem jest wagon silnikowy EKD produkcji angielskiej z 1927 r. z zachowanymi elementami z tego okresu, udostępniany okresowo dla zwiedzających. W 2016 r. dołączył do niego elektryczny zespół trakcyjny serii EN94 (EN94-40) z 1972 r. Informacje o godzinach otwarcia i cenach biletów dostępne na stronie internetowej Izby Tradycji.

Kontakt: ul. Batorego 23, 05-825 Grodzisk Mazowiecki,
tel. do sekretariatu WKD: (22) 755 55 64
Strona internetowa: www.wkd.com.pl/izba-tradycji

Galeria Instrumentów Folkowych

Galeria jest jedynym w Polsce i Europie zbiorem ponad 1000 instrumentów, przeszkadzajek i zabawek muzycznych, starych i tworzonych współcześnie. Kolekcja jest podporządkowana wciąż nieznannej słowiańskiej kulturze ludowej. Zgromadzone instrumenty nie tylko można zobaczyć, ale i wypróbować. Można zagrać na żydowskich cymbałach, katarynce, basach, harmonii polskiej, a także posłuchać dźwięku liry korbowej.

Twórcą galerii był Antoni Kania, artysta i muzyk, założyciel pierwszego w Polsce zespołu folkowego Syrbacy.

Kontakt: ul. Chlewińska 19a, 05-825 Grodzisk Mazowiecki, tel.: 501 680 497
Strona internetowa: galeriafolkowa.com

Wirtualne Muzeum Jana Szczepkowskiego

Zaczął powstawać w 2020 roku dzięki staraniom Milanowskiego Centrum Kultury i otrzymanej dotacji z Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Jego celem jest propagowanie dorobku artystycznego Jana Szczepkowskiego – cenionego na całym świecie

rzeźbiarza, jednego z najwybitniejszych przedstawicieli sztuki II Rzeczypospolitej, który ostatnie lata życia spędził w milanowskiej willi Waleria. Digitalizacji poddano ponad 120 dzieł sztuki przedstawiających sylwetki ludzkie, w tym marszałka Józefa Piłsudskiego, a także płaskorzeźby. Opracowane cyfrowo wizerunki

obiektów uzupełniono opisami, tekstami i materiałami edukacyjnymi.

Zbiory są dostępne na stronie wirtualnego muzeum:
www.muzeum-szczepkowskiego.pl.

OŚRODKI KULTURY

Ośrodek Kultury Gminy Grodzisk Mazowiecki

Ośrodek Kultury jest samorządową instytucją kultury. W jego skład wchodzi:

— **Centrum Kultury** – działający od 2008 r. obiekt z nowoczesną salą kinowo-widowiskową, w której wyświetlane są nowości filmowe, kino ambitne, transmisje operowe i baletowe, odbywają się festiwale filmowe, spotkania z twórcami, a także przedstawienia teatralne, występy kabaretowe i koncerty.

— **Mediateka** – w otwartym w 2018 r. obiekcie organizowane są zajęcia integrujące różne środowiska i grupy wiekowe, wykorzystujące nowe technologie i innowacyjne działania w szeroko rozumianej kulturze, rozrywce, sztuce i literaturze. W budynku znajduje się m.in. sala koncertowa, sala muzyczna oraz Biblioteka Publiczna Gminy Grodzisk Mazowiecki.

— **„Kino Wolność”** – ruszyło w 2019 r. w willi Radogoszcz. Należy do sieci kin lokalnych i studyjnych. Nazwa kina nawiązuje do tradycji najdłuższej działającego w Grodzisku Mazowieckim kina „Wolność”. Znajduje się w nim sala licząca 40 miejsc. Projekcja filmów nie jest poprzedzona reklamami, obowiązuje zakaz spożywania żywności. W repertuarze kina znajdują się filmy niszowe, nagradzane na festiwalach filmowych.

— **Radio Bogoria** – działalność rozpoczęło w 1998 r. Nadaje na częstotliwości 94,5 FM dla całego Zachodniego Mazowsza. Oferuje słuchaczom hity muzyczne oraz wiadomości lokalne.

— **Grodziskie Pismo Społeczno-Kulturalne Bogoria** – wydawane przez Ośrodek Kultury od 1992 roku. Gazeta podejmuje tematykę kulturalną i społeczną. Pełni także funkcję informacyjną, przekazuje czytelnikom wiadomości o imprezach okolicznościowych, spotkaniach i konferencjach.

— **Willi Niespodzianka** – w wyremontowanym w 2018 r. zabytkowym budynku trwa edukacja plastyczna dzieci, młodzieży i dorosłych. W Niespodziance można również zobaczyć

dzieła związanego z Grodziskiem artysty grafika Tadeusza Łapińskiego (1928–2016), poczytać książki i periodyki na temat historii sztuki lub zapoznać się z wybranymi eksponatami dokumentującymi przeszłość miasta.

— **Przestrzeń Kulturze Przyjazna PKP**

– mieści się w budynku grodzkiego dworca kolejowego. Pełni funkcję Centrum Informacji Turystycznej o rozszerzonej działalności społeczno-kulturalnej. W Poczekalni można wziąć udział w wystawach, spotkaniach, koncertach, potańcówkach, warsztatach czy przedstawieniach teatralnych.

– mieści się w budynku grodzkiego dworca kolejowego. Pełni funkcję Centrum Informacji Turystycznej o rozszerzonej działalności społeczno-kulturalnej. W Poczekalni można wziąć udział w wystawach, spotkaniach, koncertach, potańcówkach, warsztatach czy przedstawieniach teatralnych.

— **Galeria Młodych „Radogoszcz”** – ideą projektu jest aktywizacja młodzieży powyżej 13. roku życia poprzez uczestnictwo w zajęciach pozalekcyjnych i aktywność w Młodzieżowej Grupie Konsultacyjnej.

— **Dworek Adama Chełmońskiego** – jest miejscem zachowującym pamięć o tradycjach ziemiańskich oraz o rodzinie Chełmońskich. W dworku odbywają się zajęcia dydaktyczne dla uczniów, koncerty, warsztaty fotograficzne, plenery malarskie, plecionkarskie oraz imprezy nawiązujące do staropolskich tradycji (zapusty, święto płodów).

— **kilkanaście świetlic wiejskich**, w których realizowana jest szeroka oferta kulturalno-rozrywkowo-rekreacyjna. Organizują różnego rodzaju zajęcia: taneczne, muzyczne, teatralne, plastyczne, fotograficzne czy gry w szachy.

Ośrodek Kultury Gminy Grodzisk Mazowiecki co roku organizuje lub współorganizuje ponad 500 różnych imprez. W swej działalności realizuje szeroką ofertę, która łączy rozwój społeczno-kulturalny miasta z gospodarczo-ekonomicznym.

Kontakt: ul. Spółdzielcza 9, 05-825 Grodzisk Mazowiecki, tel.: (22) 734 79 00

Strona internetowa: www.centrumkultury.eu

Milanowskie Centrum Kultury

Zajmuje się szeroko ujętą edukacją kulturalną. Jego celem jest kształtowanie wrażliwości artystycznej mieszkańców i pobudzanie ich do twórczego działania. Organizuje wiele wydarzeń: wystaw, koncertów, pokazów filmowych, wieczorów tanecznych, spotkań i spektakli zarówno dla dorosłych, jak i dzieci. Ponadto w Centrum Kultury odbywają się różnorodne warsztaty

dla dzieci i dorosłych – ceramiczne, malarskie, muzyczne (wokalne, nauka gry na gitarze), tkackie, z jogi czy szydełkowania. Na stronie internetowej ogłaszane są także konkursy dla mieszkańców. Ważną część działalności Milanowskiego Centrum Kultury stanowią publikacje: pocztówki, materiały informacyjne i edukacyjne, książki, ulotki, materiały promocyjne. Wiele z nich dostępnych jest w formie cyfrowej na stronie internetowej MCK.

Od 2016 r. przy Milanowskim Centrum Kultury działa **Milanowska Orkiestra Dęta im. Feliksa Dzierżanowskiego**. Próby Orkiestry odbywają się raz w tygodniu od godziny 19:00 w filii MCK Stare Kino przy ul. Piłsudskiego 33 w Milanówku (wejście od strony ul. Warszawskiej).

Stare Kino jest też siedzibą milanowskiego **Centrum Informacji Turystycznej**, w którym turyści i mieszkańcy dowiedzą się o wielu ciekawych obiektach w mieście i rejonie.

Kontakt: ul. Kościelna 3, 05-822 Milanówek, tel.: (22) 758 39 60, (22) 758 32 34,
e-mail: sekretariat@mckmilanowek.pl

Filia MCK Stare Kino: ul. Marszałka Józefa Piłsudskiego 33, 05-822 Milanówek

Strona internetowa: www.mckmilanowek.pl

Centrum Kultury i Inicjatyw Obywatelskich w Podkowie Leśnej

Centrum jest samorządową instytucją kultury działającą od 2008 r. Ma do dyspozycji dwa budynki: Pałacyk Kasyno przy ul. Lilpopa 18 oraz siedzibę CKiO przy ul. Świerkowej 1, udostępniane mieszkańcom w ramach oferty programowej.

Podkowieńskie centrum kultury współpracuje m.in. z lokalnymi instytucjami kultury i oświaty, organizacjami pozarządowymi, parafią

czy grupami nieformalnymi. Celem proponowanych aktywności jest rozwój potencjału mieszkańców. Centrum Kultury i Inicjatyw Obywatelskich organizuje imprezy cykliczne, takie jak Festiwal Otwarte Ogrody, Europejskie Dni Dziedzictwa, Kongres Polskich Miast Ogrodów, a także koncerty muzyki poważnej i jazzowej, wystawy i spektakle.

Kontakt:

Pałacyk Kasyno: ul. Lilpopa 18, 05-807 Podkowa Leśna,
tel.: (22) 729 13 84, 22 759 22 20, fax: 22 729 13 84 wew. 33,
e-mail: info@ckiopodkowa.pl

Centrum Kultury i Inicjatyw Obywatelskich: ul. Świerkowa 1, 05-807 Podkowa Leśna,
tel.: (22) 758 94 41

Strona internetowa: www.ckiopodkowa.pl

Dom Kultury w Żabiej Woli

Siedzibą Domu Kultury jest dwór w Żabiej Woli. Jego podstawowym zadaniem jest rozpoznawanie, rozbudzanie i zaspokajanie zainteresowań i potrzeb kulturalnych mieszkańców. Żabiowski Dom Kultury prowadzi zajęcia dla dzieci, młodzieży i dorosłych – plastyczne, muzyczne, sportowe czy językowe. Organizuje również przedstawienia dla dużych i małych odbiorców, koncerty, wystawy i spotkania. Jest także organizatorem Uniwersytetu Trzeciego Wieku.

Jedną z form działalności Domu Kultury w Żabiej Woli jest **(Mini) Muzeum Żaby**, działające od maja 2007 r. Powstało z inicjatywy mieszkańca Gminy Pana Andrzeja Jendrycha, który pierwszy przekazał na rzecz MMŻ prywatną kolekcję ok. 200 żabich figurek. Obecnie żabia kolekcja liczy 3 200 eksponatów i jest jedną z największych w kraju. Informacja o godzinach otwarcia Muzeum jest dostępna na stronie internetowej: www.dkzabiewola.pl/muzeum. (Mini) Muzeum Żaby mieści się w siedzibie Domu Kultury Żabiej Woli.

Kontakt: ul. Warszawska 27, 96-321 Żabia Wola, tel./fax: (46) 857 82 60,
e-mail: domkultury@dkzabiewola.pl
Strona internetowa: www.dkzabiewola.pl

BIBLIOTEKI

Gminna Biblioteka Publiczna w Baranowie

Zbiory Biblioteki Publicznej w Baranowie mają charakter uniwersalny – biblioteka gromadzi publikacje ze wszystkich dziedzin wiedzy, dla wszystkich grup użytkowników. Można w niej znaleźć literaturę polską w języku angielskim, książki popularnonaukowe, zbiory multimedialne (filmy czy audiobooki), czasopisma, a uczniowie – duży wybór lektur szkolnych. Zbiory są na bieżąco uzupełniane, kupowane są nowości wydawnicze, które można wypożyczyć bądź skorzystać na miejscu.

Ważnym elementem działalności biblioteki jest organizowanie życia kulturalnego mieszkańców Gminy Baranów. Jest organizatorem bądź współorganizatorem wielu gminnych wydarzeń kulturalnych i edukacyjnych. Współpracuje z Urzędem Gminy Baranów, siecią szkół i przedszkolem gminnym, Młodzieżową Radą Gminy, jednostkami Ochotniczej Straży Pożarnej oraz Stowarzyszeniem na Rzecz Rozwoju Kask i Okolic. Ponadto biblioteka bierze udział w ogólnopolskich akcjach promujących czytelnictwo, takich jak „Tydzień bibliotek”, „Noc bibliotek” czy „Narodowe czytanie”. Organizuje warsztaty, spotkania autorskie, konkursy czytelnicze, a także przedstawienia dla dzieci i zajęcia w czasie ferii.

Biblioteka posiada dwie filie na terenie gminy: w Kaskach oraz w Bożej Woli.

Kontakt:

Gminna Biblioteka Publiczna w Baranowie, ul. Armii Krajowej 49, 96-314 Baranów,
tel.: (46) 856 03 30, e-mail: gbpbaranow@onet.eu

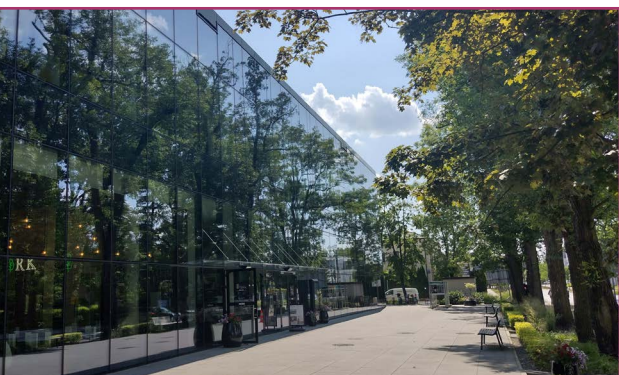
Filia w Kaskach, ul. Królewska 44, 96-314 Kaski, tel.: (46) 856 08 47

Filia w Bożej Woli, ul. Parkowa 8, 96-314 Boża Wola, tel.: 797 115 392

Strona internetowa: www.biblioteka-baranow.pl

Biblioteka Publiczna Gminy Grodzisk Mazowiecki

Jest to nowoczesna przestrzeń zaprojektowana z myślą o zmieniającej się funkcji biblioteki – poza wypożyczalnią książek staje się centrum aktywności lokalnej i miejscem spędzania wolnego czasu.

W Bibliotece wykorzystano nowatorskie rozwiązania: stanowiska samodzielnej obsługi czytelniczej, narzędzia edukacyjne z zakresu techniki i sztuki. Można w niej korzystać z przeszklonego boksu dla najmłodszych dzieci z interaktywnymi zabawkami edukacyjnymi oraz sali YouMedia wyposażonej w drukarkę 3D, roboty Photon, stół interaktywny czy bieżnię VR.

Ważnym elementem pracy Biblioteki jest popularyzacja czytelnictwa i prowadzenie

różnorodnych form pracy z czytelnikiem. Służą temu spotkania z pisarzami, konkursy literackie, wydarzenia okolicznościowe (m.in. Miasto Kobiet, Dzień Sąsiada), wykłady naukowe, animacje, spotkania dla dzieci, zajęcia edukacyjne czy Dyskusyjny Klub Książki.

Od 1 października 2008 r. Biblioteka Publiczna Gminy Grodzisk Mazowiecki przejęła zadania biblioteki powiatowej dla Powiatu Grodziskiego. Poprzez zawarte porozumienie Biblioteka służy rozwijaniu i zaspokajaniu potrzeb czytelniczych i informacyjnych mieszkańców Powiatu.

Biblioteka posiada 3 filie na terenie gminy: w Kadach, Grodzisku Mazowieckim (Pawilon Kultury) i Izdebnie Kościelnym.

Kontakt:

Biblioteka Publiczna Gminy Grodzisk Mazowiecki:

ul. 3 Maja 57, 05-825 Grodzisk Mazowiecki, tel.: (22) 120 29 00

Filia nr 1 w Kadach: ul. Śródkowa 72, 05-825 Kady, tel.: (22) 100 58 70

Filia nr 2 w Grodzisku Mazowieckim – Pawilon Kultury:

ul. Westfala 3, 05-827 Grodzisk Mazowiecki, tel.: 797 800 237

Filia nr 3 w Izdebnie Kościelnym:

ul. Ks. M. Oziębłowskiego 9, 05-825 Izdebno Kościelne

Strona internetowa: www.biblioteka.grodzisk.pl

Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka im. KEN w Warszawie – Filia w Grodzisku Mazowieckim

Jest to placówka oświatowa dla bibliotekarzy, nauczycieli, studentów i wszystkich zainteresowanych. Mogą z niej korzystać osoby, które ukończyły 16 lat.

Biblioteka organizuje wydarzenia kulturalne, takie jak Noc Bibliotek i konkursy (konkurs czytelniczy „Oczaruj mnie... literaturą z różnych stron świata”).

Kontakt: ul. 11 Listopada 48 (IV piętro), 05-825 Grodzisk Mazowiecki,
tel.: (22) 755 57 89

Strona internetowa: pbw.waw.pl/filia-w-grodzisku-mazowieckim

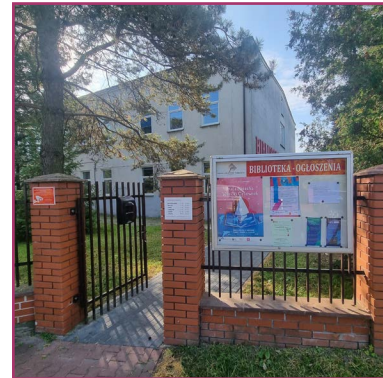
Gminna Biblioteka Publiczna w Jaktorowie

Biblioteka rozpoczęła działalność w 1957 r. Jej misją jest rozpoznawanie, rozwijanie i zaspokajanie potrzeb czytelniczych, informacyjnych i edukacyjnych mieszkańców. Biblioteka dąży również do integracji lokalnej społeczności i zaspokajania potrzeb kulturalnych. W tym celu współpracuje z lokalnymi instytucjami i organizacjami.

Gminna Biblioteka Publiczna w Jaktorowie dysponuje obecnie księgozbiorem liczącym ponad 30 tys. woluminów, składającym się z literatury pięknej dla dorosłych, dzieci i młodzieży oraz literatury popularnonaukowej. Obok książek tradycyjnych do dyspozycji czytelników są audiobooki, filmy i bieżące czasopisma.

Biblioteka prowadzi też działalność kulturalno-oświatową. Organizuje spotkania z pisarzami, podróżnikami, specjalistami z różnych dziedzin, a także koncerty, spektakle teatralne, konkursy, zajęcia edukacyjne, warsztaty (literackie, plastyczne, komputerowe, rękodzieła), rodzinne wycieczki rowerowe i imprezy plenerowe dla mieszkańców.

Biblioteka posiada filię w Międzyborowie.

Kontakt:

Gminna Biblioteka Publiczna w Jaktorowie: ul. Chełmońskiego 4, 96-313 Jaktorów,
tel./fax: (46) 856 40 17, tel.: 538 356 588

Filia w Międzyborowie: ul. Staszica 5, 96-316 Międzyborów,
tel. (46) 855 55 01, 503 329 796

Strona internetowa: biblioteka-jaktorow.pl

Miejska Biblioteka Publiczna w Milanówku

Biblioteka powstała w 1948 r. Obecnie jej zbiory to ponad 27 tys. książek. W skład Miejskiej Biblioteki Publicznej wchodzi Oddział dla Dzieci i Wypożyczalnia dla Dorosłych i Młodzieży oraz Lokalne Centrum Kompetencji.

Misją Biblioteki jest gromadzenie zbiorów, ich opracowywanie i udostępnianie, jak również zaspokajanie potrzeb czytelniczych, edukacyjnych i cyfrowych poprzez dostęp do wiedzy i informacji.

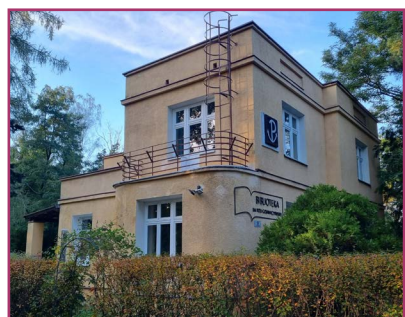
Ważną częścią działalności Biblioteki jest organizowanie różnego rodzaju wydarzeń: wystaw, spotkań literackich i literacko-muzycznych, konkursów oraz projektów, takich jak Akademia Talentów.

Kontakt: ul. Spaceroa 4, 05-822 Milanówek, tel.: (22) 755 81 13,
e-mail: biuro@milanowskabiblioteka.pl
Strona internetowa: milanowskabiblioteka.pl

Biblioteka Publiczna im. Poli Gojawiczyńskiej w Podkowie Leśnej

Podstawowym celem Biblioteki jest prowadzenie działalności bibliotecznej i informacyjnej. Czytelnicy mają dostęp do książek tradycyjnych oraz do audiobooków, ebooków i synchrobooków z platformy EmpikGo oraz Legimi.

Podkowińska biblioteka jest nie tylko miejscem wypożyczania książek i popularyzowania czytelnictwa, ale również organizatorem wystaw i spotkań. Działalność kulturalna prowadzona jest zarówno w siedzibie, jak i w ogrodzie. Wiele wydarzeń jest organizowanych wspólnie z Centrum Kultury i Inicjatyw Obywatelskich, Urzędem Miasta w Podkowie Leśnej czy podkowińskimi organizacjami pozarządowymi. Należą do nich m.in. Festiwal Otwarte Ogrody, konkursy, w tym turniej szachowy, narodowe czytanie, spotkania autorskie, gry plenerowe, a także projekty popularyzujące czytelnictwo zarówno wśród dorosłych (dyskusyjny klub książki), jak i najmłodszych.

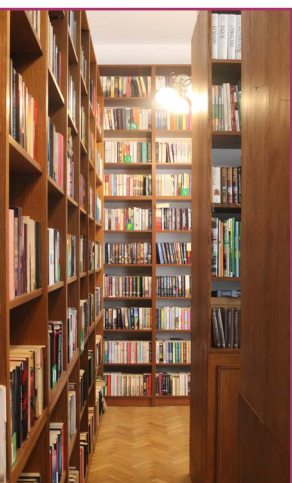

Kontakt: ul. Błońska 50, 05-807 Podkowa Leśna, tel. (22) 758 96 48, fax (22) 758 96 48,
e-mail: wypożyczalnia@mbp-podkowalesna.pl
Strona internetowa: www.mbp-podkowalesna.pl

Gminna Biblioteka Publiczna w Żabiej Woli

Gminna Biblioteka Publiczna w Żabiej Woli rozpoczęła swoją działalność w 1958 roku. Mieści się w dworze w Żabiej Woli – razem z żabiowskim Domem Kultury, dzięki czemu możliwa jest bliska współpraca i wspólne zaspokajanie wśród mieszkańców gminy potrzeb nie tylko czytelniczych, ale również kulturalnych. W bibliotece organizowane są różnego rodzaju projekty, spotkania autorskie, warsztaty, konkursy, koncerty, wystawy czy spektakle

Kontakt: ul. Warszawska 27, 96-321 Żabia Wola, tel. 500 595 965,
(46) 835 94 82, e-mail: gbpzabiawola@interia.pl
Strona internetowa: www.biblioteka-zabiawola.pl

SPORT I REKREACJA

Na terenie Powiatu Grodziskiego znajdują się liczne miejsca, gdzie można uprawiać różnorodne dyscypliny sportowe – od piłki nożnej i siatkowej przez tenis i kolarstwo po strzelectwo i wrotkarstwo. Ponadto atrakcji dla najmłodszych dostarczą liczne place zabaw.

BASENY I KĄPIELISKA

Pływalnia miejska „Wodnik 2000” w Grodzisku Mazowieckim

W skład pływalni wchodzi: basen sportowy, basen rekreacyjny, brodzik dla dzieci, zjeżdżalnia, jacuzzi i sauna. W okresie letnim działa zewnętrzny wodny plac zabaw, z którego można korzystać bezpłatnie i bez ograniczeń czasowych.

Kontakt:

ul. Montwiłła 41, 05-825 Grodzisk Mazowiecki, tel.: (22) 755 69 51, (22) 724 11 88

Kąpielisko miejskie i tereny sportowo-rekreacyjne „Stawy Walczewskiego” w Grodzisku Mazowieckim

Na terenie obiektu znajduje się dostępne latem kąpielisko oraz wypożyczalnia sprzętu wodnego. Nad bezpieczeństwem czuwają ratownicy WOPR.

Na terenie sportowo-rekreacyjnym znajdują się 3 boiska do siatkówki plażowej i kompleks boisk „Orlik 2012”, który składa się z: boiska ze sztuczną murawą, boiska wielofunkcyjnego oraz boiska do piłki ulicznej. Obiekt oferuje również siłownię zewnętrzną, plac zabaw, fontannę pływającą i wiele innych atrakcji.

Kontakt:

ul. Nadarzyńska, 05-825 Grodzisk Mazowiecki, tel.: (22) 755 69 51, (22) 724 11 88

Kąpielisko Retro w Milanówku

Kąpielisko w Milanówku powstało w 1970 r. W 2019 r. po remoncie nastąpiło jego ponowne otwarcie. Razem z otaczającym basen Miejskim Podwórkim tworzą przestrzeń do spotkań, aktywności sportowej i animacji społeczno-kulturalnej. Na terenie kąpieliska poza odkrytym basenem i brodzikiem dla dzieci znajdują się m.in. plaża i boisko do siatkówki plażowej.

Kąpielisko dostępne w sezonie letnim od czerwca do sierpnia.

Kontakt: ul. Sportowa 70B, 05-822 Milanówek

BOISKA SPORTOWE

Orlik w Baranowie

Znajduje się przy Zespole Szkół im. Jana Pawła II w Baranowie. W jego skład wchodzi boisko wielofunkcyjne oraz boisko do piłki nożnej.

Adres: ul. Armii Krajowej 49, 96-314 Baranów

Boisko w Bożej Woli

(gmina Baranów)

Znajduje się na terenie Szkoły Podstawowej im. Ks. Jana Twardowskiego w Bożej Woli.

Adres: Boża Wola, ul. 1 Maja 13, 96-314 Baranów

Kompleks boisk w Cegłowie

(gmina Baranów)

Na terenie kompleksu można korzystać z boiska wielofunkcyjnego, boiska do piłki nożnej, kortów tenisowych i siłowni zewnętrznej.

Adres: Cegłów 23, 96-314 Baranów

Boisko wielofunkcyjne w Kaskach (gmina Baranów)

Znajduje się na terenie Zespołu Szkół im. Orła Białego w Kaskach.

Adres: Kaski, ul. Królewska 23, 96-314 Baranów

Stadion miejski w Grodzisku Mazowieckim

W skład kompleksu wchodzi: budynek Grodzkiego Klubu Sportowego Pogoń wraz z zapleczem, boisko główne, trybuny (częściowo zadaszone, z miejscem dla ok. 1000 kibiców), boisko treningowe (boczne), bar oferujący usługi gastronomiczne.

Kontakt: al. Mokronoskich 4, tel.: (22) 755 69 51

Kompleks boisk w Chlebni (gmina Grodzisk Mazowiecki)

Na terenie obiektu znajdują się cztery boiska z naturalną murawą oraz budynek z zapleczem szatniowym, pomieszczeniami klubowymi, magazynkiem sportowym, toaletami dla użytkowników, a także zewnętrznymi toaletami dla kibiców. Przy obiekcie znajduje się parking dla samochodów osobowych oraz autobusów.

Kontakt: Chlebnia 59, 05-825 Grodzisk Mazowiecki, tel.: (22) 755 69 51, (22) 724 11 88

Zespół boisk Orlik w Milanówku

Na terenie zespołu znajduje się boisko do piłki nożnej, boisko uniwersalne (do gry w siatkówkę, piłkę ręczną i koszykówkę) oraz budynek zaplecza sportowego.

Kontakt: ul. Sportowa 70B, 05-822 Milanówek, tel.: 660 796 947

Kompleks boisk sportowych Orlik w Józefinie

(gmina Żabia Wola)

W skład kompleksu boisk sportowych wchodzi: boisko do piłki nożnej, boisko wielofunkcyjne przeznaczone do gry w koszykówkę i piłkę siatkową, a także pomieszczenia sani-

tarno-szatniowe znajdujące się w budynku Szkoły Podstawowej im. Kawalerów Orderu Uśmiechu w Józefinie.

Orlik w godzinach lekcyjnych służy dzieciom ze szkoły podstawowej, zaś w godzinach pozalekcyjnych – od 16:00 do 22:00 – mogą z niego korzystać wszyscy mieszkańcy gminy dbający o swoją kondycję fizyczną.

Adres: Szkoła Podstawowa im. Kawalerów Orderu Uśmiechu w Józefinie,
ul. Mazowiecka 1, 96-321 Józefina

Kontakt: Ośrodek Sportu i Rekreacji Gminy Żabia Wola, ul. Wiejska 2f,
96-321 Żabia Wola, tel.: 600 852 413, e-mail: osir@zabiawola.pl

Boiska w Skułach (gmina Żabia Wola)

W Skułach znajdują się dwa boiska:

Boisko wielofunkcyjne przy Szkole Podstawowej im. Marii Kownackiej w Skułach

Adres: Skuły, ul. Mszczonowska 3, 96-321 Żabia Wola

Zewnętrzne boisko piłkarskie pełnowymiarowe, z bieżnią lekkoatletyczną

Adres: Skuły, ul. Strażacka, 96-321 Żabia Wola

HALE SPORTOWE

Hala widowiskowo-sportowa – Centrum Aktywizacji i Integracji Społecznej w Grodzisku Mazowieckim

Nowoczesny i wielofunkcyjny obiekt, w którym odbywają się wydarzenia sportowe i kulturalne oraz zajęcia dydaktyczne. Dodatkową atrakcją jest taras widokowy z obserwatorium astronomicznym i ścianka wspinaczkowa.

Kontakt: ul. Sportowa 29,
05-825 Grodzisk Mazowiecki,
tel.: (22) 463 46 50

Strona internetowa:
caiis.grodzisksport.pl

Grodziska Hala Sportowa

Udostępniana jest na zawody sportowe we wszystkich dyscyplinach halowych, dla osób indywidualnych i sekcji sportowych oraz na potrzeby zajęć wychowania fizycznego.

Kontakt: ul. Westfala 3A, 05-825 Grodzisk Mazowiecki, tel.: (22) 724 13 89

Obiekty sportowo-rekreacyjne w Zespole Szkolno-Przedszkolnym w Jaktorowie

Przy Zespole Szkół w Jaktorowie znajduje się hala sportowa, place zabaw dla dzieci, siłownia plenerowa oraz boisko „Orlik 2012”, na którym trenuje Ludowy Klub Sportowy Tur Jaktorów.

Kontakt: ul. Warszawska 88, 96-313 Jaktorów, tel.: (46) 855 24 16

Strona internetowa: zspjaktorow.pl

Obiekty sportowo-rekreacyjne w Zespole Szkół Publicznych w Międzyborowie (gmina Jaktorów)

Przy Zespole Szkół Publicznych w Międzyborowie znajduje się hala sportowa, plac zabaw oraz boisko „Orlik 2012”.

Kontakt: ul. Staszica 5, 96-316 Międzyborów, tel.: (46) 855 54 05, (46) 855 27 18

Strona internetowa: szkola.miedzyborow.pl

Miejska Hala Sportowa nr 1 w Milanówku

Kontakt: ul. Żabie Oczko 1,
05-822 Milanówek, tel.: (22) 758 34 60

Miejska Hala Sportowa nr 2 w Milanówku

Kontakt: ul. Królewska 69,
05-822 Milanówek, tel.: (22) 758 37 20,
(22) 758 35 24 wew. 23

Centrum Integracji Społecznej w Ojrzanowie

(gmina Żabia Wola)

Centrum Integracji Społecznej oferuje boisko wielofunkcyjne do piłki ręcznej, koszykówki, piłki siatkowej, tenisa, badmintona i unihokeja z kompletnym wyposażeniem w sprzęt

sportowy oraz ściankę wspinaczkową, a także halę sportową i siłownię. W Centrum Integracji Społecznej w Ojrzanowie organizowane są bezpłatne zajęcia sportowe dla mieszkańców Gminy, takie jak karate czy nauka gry w tenisa stołowego dla dzieci, młodzieży i dorosłych.

Adres: Szkoła Podstawowa im. Stefanii Dziewulskiej w Ojrzanowie, ul. Szkolna 1, 96-321 Ojrzanów

Kontakt: Ośrodek Sportu i Rekreacji Gminy Żabia Wola, ul. Wiejska 2f, 96-321 Żabia Wola, tel.: 600 852 413, e-mail: osir@zabiawola.pl

KORTY TENISOWE

Korty tenisowe w Grodzisku Mazowieckim

Dzierżawcą jest firma Tenis Kozerki.

Kontakt: al. Mokronoskich 4, 05-825 Grodzisk Mazowiecki, tel.: 785 252 785

Tenis Kozerki (gmina Grodzisk Mazowiecki)

Na terenie obiektu w Kozerkach znajduje się 5 kortów twardych zewnętrznych, 6 kortów twardych wewnętrznych i 5 kortów ceglanych zewnętrznych. Ponadto firma dzierżawi 2 korty tartanowe wewnętrzne w Grodzisku Mazowieckim.

Akademia Tenisowa Tenis Kozerki prowadzi również szkółki tenisowe dla dzieci i dorosłych.

Kontakt: Kozerki, ul. Jowisza 92, 05-825 Grodzisk Mazowiecki, tel.: 516 171 747, (22) 460 06 33

Strona internetowa: www.teniskozerki.pl

Korty tenisowe w Milanówku

Korty tenisowe są pierwszym obiektem sportowym, który powstał w Milanówku. Zostały zbudowane przed II wojną światową. Na kortach milanowskich grała wicemistrzyni Wimbledonu 1936 r. – Jadwiga Jędrzejowska. Corocznie rozgrywane są tu Otwarte Mistrzostwa Milanówka w Tenisie Ziemnym.

Korty są obiektem sportowo-rekreacyjnym będącym własnością Gminy Milanówek, zarządzanym przez Milanowskie Centrum Kultury. Mogą z nich korzystać szkoły, zakłady pracy i osoby prywatne po uprzednim uzgodnieniu terminu lub opłaceniu wstępu w godzinach ogólnodostępnych.

Kontakt: ul. Kościelna 3, 05-822 Milanówek, tel.: 604 632 446

PLACE ZABAW

Na terenie Gminy Baranów place zabaw znajdują się przy szkołach podstawowych i zespołach szkół:

Szkoła Podstawowa im. ks. Jana Twardowskiego w Bożej Woli

Adres: Boża Wola, ul. 1 Maja 13, 96-314 Baranów
Zespół Szkół im. Jana Pawła II w Baranowie

Adres: ul. Armii Krajowej 49, 96-314 Baranów
Zespół Szkół im. Orła Białego w Kaskach

Adres: Kaski, ul. Królewska 23, 96-314 Baranów

Plac zabaw w Parku Skarbków w Grodzisku Mazowieckim

Na jego terenie dzieci mogą korzystać z huśtawek, skoczków, karuzel, zjeżdżalni, zabawek na sprężynie, piramidy linowej, platform, na które można się wspinać i wielu innych urządzeń. Część zabawek dostosowano do potrzeb niemowląt: piaskownicę, zjeżdżalnię i huśtawki. Na placu zabaw znajduje się jedyna w mieście huśtawka dla wózków inwalidzkich. Chętni mogą zagrać w piłkarzyki lub tenis stołowy.

Adres: ul. 3 Maja, 05-825 Grodzisk Mazowiecki

Plac zabaw na Stawach Goliana w Grodzisku Mazowieckim

Do dyspozycji dzieci są między innymi: huśtawki, domki metalowe, zjeżdżalnię, bujawki na sprężynach, karuzela itp. oraz stoły z narysowanymi planszami do gry w szachy i warcaby. Do dyspozycji starszych dzieci jest boisko do siatkówki i koszykówki.

Adres: ul. Stawowa 10, 05-825 Grodzisk Mazowiecki

Plac zabaw na Stawach Walczewskiego w Grodzisku Mazowieckim

Zlokalizowany w parku przy wejściu od ul. Warszawskiej, przypo-

mina brzeg naturalnego zbiornika wodnego. Dzieci mają do dyspozycji rzeźby w kształcie dużych muszli, huśtawki w postaci ważki, ryb i wieloosobowego taranu, piaskownicę z morskimi skamielinami, latarnię morską wyposażoną w ściankę wspinaczkową i lunetę, linarium przypominające sieć rybacką. Bezpośrednio do placu zabaw przylega strefa relaksu z altanami, dużymi dwuosobowymi leżakami oraz polaną. Plac zabaw otoczony jest drzewami i krzewami oraz kwitnącą niską zielenią. W parku zamontowano kaczkomat, czyli automat z pokarmem dla kaczek.

Adres: ul. Nadarzyńska, 05-825 Grodzisk Mazowiecki

Plac zabaw przy świetlicy w Szczęsnem (gmina Grodzisk Mazowiecki)

Wyposażony jest w zjeżdżalnię, huśtawki, koniki bujane, ściankę wspinaczkową i piaskownicę. Młodzież i dorośli mogą skorzystać z plenerowej siłowni. Oprócz tego na terenie placu znajduje się przestronna altanka.

Adres: Szczęsne, ul. Orla 5, 05-825 Grodzisk Mazowiecki

Na terenie Gminy Grodzisk Mazowiecki znajdują się również place zabaw przy szkołach podstawowych i przedszkolach oraz na terenach zarządzanych przez Grodziską Spółdzielnię Mieszkaniową.

Na terenie Gminy Jaktorów place zabaw znajdują się przy zespołach szkół:

Zespół Szkolno-Przedszkolnym w Jaktorowie

Adres: ul. Warszawska 88, 96-313 Jaktorów

Zespół Szkół Publicznych w Międzyborowie

Adres: ul. Staszica 5, 96-316 Międzyborów

Plac zabaw w parku „Zielony Dołek” w Milanówku

Na terenie parku znajduje się ogólnodostępny plac zabaw z piaskowym podłożem i drewnianymi atrakcjami dla dzieci w różnym wieku.

Adres: ul. Krótka / ul. Graniczna, 05-822 Milanówek

Plac zabaw przy zespole boisk Orlik w Milanówku

Adres: ul. Sportowa 70B, 05-822 Milanówek

Plac zabaw przy Ogrodzie Matki i Dziecka w Podkowie Leśnej

Powstał pomiędzy budynkiem Urzędu Miasta oraz kościołem, z wejściami od strony ul. Kościelnej i ul. Jana Pawła II. Na jego terenie często można spotkać pawie, które mieszkają w przykościelnym ogrodzie. W jego skład wchodzi m.in. równoważnia, pomost wiszący, huśtawki i piaskownica.

Adres: ul. Kościelna / Jana Pawła II,
05-807 Podkowa Leśna

Plac zabaw przy Szkole Podstawowej im. Bohaterów Warszawy w Podkowie Leśnej

Adres: ul. Jana Pawła II 20, 05-807 Podkowa Leśna

Na terenie Gminy Żabia Wola place zabaw znajdują się przy zespołach szkół w Ojrzanowie i Skułach oraz przy Domu Kultury w Żabiej Woli:

Plac zabaw przy Szkole Podstawowej im. Stefanii Dziewulskiej w Ojrzanowie
(gmina Żabia Wola)

Adres: Ojrzanów, ul. Szkolna 1,
96-321 Żabia Wola

Plac zabaw przy Szkole Podstawowej im. Marii Kownackiej w Skułach (gmina Żabia Wola)

Adres: Skuły ul. Mszczonowska 3,
96-321 Żabia Wola

Plac zabaw przy Domu Kultury w Żabiej Woli

Adres: ul. Warszawska 27, 96-321 Żabia Wola

POZOSTAŁE

Strzelnica w Makówce (gmina Grodzisk Mazowiecki)

Kontakt: Makówka, ul. Wronia, 05-825 Grodzisk Mazowiecki, tel.: 518 575 812

Tor wrotkarski oraz boisko ze sztuczną nawierzchnią w Milanówku

Tor oraz boisko ze sztuczną nawierzchnią znajdują się na terenie Zespołu Szkół nr 2 im. gen. Józefa Bema w Milanówku. Wstęp wolny, w godzinach 8:00–21:00. Obiekt jest oświetlony w godzinach wieczornych.

Kontakt: ul. Wójtowska 3, 05-822 Milanówek

Skatepark w Milanówku

Skatepark jest miejscem rekreacji dla całych rodzin. Znajduje się na nim wiele przeszkód o zróżnicowanym stopniu trudności. Teren jest ogólnodostępny i stanowi własność Miasta Milanówka.

Adres: ul. Turczynek, 05-822 Milanówek

Tory rowerowe pumptrack w Podkowie Leśnej

Kompleks torów rowerowych składa się z dużego i małego pumptracku oraz skilltracku z przeznaczeniem dla młodszych użytkowników (poniżej 12 r.ż.). Na torze dla starszych

dzieci i młodzieży zainstalowano system pomiaru czasu. Na obszarze torów rowerowych postawiona została również stacja naprawy rowerów.

Adres: ul. Brwinowska 30, 05-807 Podkowa Leśna

Młodzieżowa Strefa Aktywności w Podkowie Leśnej

Znajduje się na terenie Centrum Kultury i Inicjatyw Obywatelskich przy ul. Świerkowej 1. W skład wchodzi: skatepark (bank z podestem betonowym, funbox, quarter-pipe, ławka, pole jam), siłownia plenerowa z zestawem drążków, drabinek i poręczy, stół do gry w teqball oraz linarium.

Adres: ul. Świerkowa 1, 05-807 Podkowa Leśna

Siłownia zewnętrzna w „Lasku Żabiwolskim”

(gmina Żabia Wola)

W jej skład wchodzi m.in. zestaw do ćwiczeń sprawnościowych: słupy, poprzeczki i drążki oraz stalowa ławeczka skośna do ćwiczeń brzucha. Obiekt jest miejscem ogólnodostępnym, mogą z niego korzystać zarówno mieszkańcy Gminy, jak i turyści.

Transport

Na terenie Powiatu Grodziskiego można korzystać z następujących środków publicznego transportu:

Polskie Koleje Państwowe (PKP)	Warszawska Kolej Dojazdowa (WKD)	Grodziskie Przewozy Autobusowe (GPA)
<ul style="list-style-type: none"> ● Stacje znajdujące się na terenie Powiatu Grodziskiego: <ul style="list-style-type: none"> – na trasie Warszawa-Skierniewice: Milanówek, Grodzisk Mazowiecki, Jaktorów, Międzyborów – na trasie Warszawa-Kutno: Boża Wola Aktualny rozkład jazdy znajduje się na stronie internetowej: mazowieckie.com.pl 	<ul style="list-style-type: none"> ● Stacje znajdujące się na terenie Powiatu Grodziskiego: <ul style="list-style-type: none"> – z linii Warszawa-Grodzisk Maz.: Podkowa Leśna Wschodnia, Podkowa Leśna Główna, Podkowa Leśna Zachodnia, Brzózki, Grodzisk Mazowiecki Okrężna, Grodzisk Mazowiecki Piaskowa, Grodzisk Mazowiecki Jordanowice, Grodzisk Mazowiecki Radońska – z linii Warszawa-Milanówek: Podkowa Leśna Wschodnia, Podkowa Leśna Główna, Podkowa Leśna Zachodnia, Polesie, Milanówek Grudów ● Aktualny rozkład jazdy znajduje się na stronie internetowej: wkd.com.pl 	<ul style="list-style-type: none"> ● Na terenie całego Powiatu Grodziskiego znajdują się liczne przystanki autobusowe ● Sieć autobusowa łączy Powiat Grodziski z Powiatami: Warszawskim-Zachodnim i Pruszkowskim oraz Warszawą ● Aktualne rozkłady jazdy i sieci połączeń można znaleźć na stronie internetowej: gpa.grodzisk.pl

Większe drogi przebiegające przez Powiat Grodziski:

A2

S8

579

719

Szlaki turystyczne

Na terenie Powiatu Grodziskiego znajdują się lub przebiegają następujące szlaki turystyczne Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoobrazowego (PTTK) (w prostokątach zaznaczono kolor szlaku):

„Warszawska Obwodnia Turystyczna”,
na terenie Powiatu Grodziskiego
przebiega przez Podkowę Leśną
długość: 209 km

„Podkowa Leśna Główna, WKD,
Otrębusy, WKD”
na terenie Powiatu Grodziskiego
przebiega przez Podkowę Leśną
długość: 5,8 km

„Podkowa Leśna Główna, WKD,
Otrębusy, WKD”
na terenie Powiatu Grodziskiego
przebiega przez Podkowę Leśną
długość: 7,5 km

„Brwinów PKP - Komorów,
WKD”
na terenie Powiatu Grodziskiego
przebiega przez Podkowę Leśną
długość: 33,0 km

„Radziejowice, droga S8 – Mię-
dzyborów, PKP”
na terenie Powiatu Grodziskiego
przebiega przez Gminę Jaktorów
długość: 11,7 km

„Jaktorów, PKP - Piotrkowice,
PKS”
na terenie Powiatu Grodziskiego
przebiega przez Gminę Jaktorów
długość: 21,2 km

„Radziejowice, droga S8 – Gło-
sków, Zielone, ZTM”
na terenie Powiatu Grodziskie-
go przebiega przez gminy: Żabia
Wola, Grodzisk Mazowiecki,
Jaktorów
długość: 69,0 km

„Młochów, PKS - Skierniewice
Rawka, PKP”
na terenie Powiatu Grodziskie-
go przebiega przez Gminę Żabia
Wola
długość: 89,6 km

Szczegółowe informacje na temat przebiegu tras można znaleźć na stronie:
mazowsze.szlaki.ptk.pl.

BIBLIOGRAFIA I SPIS ILUSTRACJI

Bibliografia:

- Sebastian Adamkiewicz, *Skąd się wzięło konwokacja?*, [dostęp: 16.05.2023 r.], dostępny w Internecie: <https://histmag.org/Skad-sie-wziela-konwokacja-7480>.
- Krzysztof Bąkała, *Powiat grodziski: przewodnik subiektywny*, Warszawa 2011 r.
- Marek Cabanowski, *Domy i ludzie*, Grodzisk Mazowiecki 1998 r.
- Marek Cabanowski, *Opowieści o kościołach dawnego dekanatu grodziskiego*, Grodzisk Mazowiecki 1996 r.
- Ewa Dubas-Urbanowicz, *Koronne zjazdy szlacheckie*, Białystok 1998 r.
- Jadwiga Gapińska, *Geneza i realia „Na wsi wesela” Marii Dąbrowskiej*, „Prace Polonistyczne Studies in Polish Literature” 1978 r., nr 34, s. 269-294.
- Aleksandra Giełdoń-Paszek, *Obywatel Parnasu. Sztuki piękne w życiu i twórczości Jarosława Iwazkiewicza*, Katowice 2014 r.
- Gminny program opieki nad zabytkami dla miasta Milanówka na lata 2022–2025*, Milanówek 2021 r.
- Jerzy Gmurski, *Historia Jaktorowa w latach 1407–2007*, Chylice-Kolonia 2019 r.
- Jerzy Gmurski, *Z dziejów Puszczy Jaktorowskiej i wsi z osadnictwa leśnego zwanych Budami (fakty i dokumenty)*, Chylice-Kolonia 2015 r.
- Olga M. Hajduk, *Rzeźba nagrobna na Mazowszu w XVI wieku*, Warszawa 2021 r.
- Robert Papieski, Małgorzata Zawadzka, *Stawisko – dom sztuki, dom bez granic*, Podkowa Leśna 2016 r.
- Andrzej Pettyn, *Milanówek – miejsce magiczne*, Milanówek 2005 r.
- Pięć wieków Grodziska Mazowieckiego*, Grodzisk Mazowiecki 2022 r.
- Podkowa Leśna. Studium historyczno-urbanistyczne wykonane na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków m. st. Warszawy*, 1983 r.
- Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Grodziskiego do 2029 roku*, 2022 r.
- Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami w Powiecie Grodziskim na lata 2022 – 2025*, Grodzisk Mazowiecki 2022 r.
- Program opieki nad zabytkami dla gminy Grodzisk Mazowiecki na lata 2017–2022*, Milanówek 2017 r.
- Spacerownik. Podkowa Leśna*, „Gazeta Wyborcza”, 28.06.2007 r.
- Stanisław Miński w 400. rocznicę śmierci* praca zbiorowa pod red. Zbigniewa Grzesiaka, Mińsk Mazowiecki, 2007 r.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Podkowa Leśna*, Podkowa Leśna 2019 r.
- Andrzej Stawarz, *Powiat grodzisko-mazowiecki w rozwoju historycznym (XIX-XX w.)*, Grodzisk Mazowiecki 1995 r.
- Zarys dziejów Milanówka* pod red. Andrzeja Stawarza, Milanówek 1995 r.
- Anna Żukowska-Maziarska, *Podkowa Leśna: miasto-ogród*, Podkowa Leśna 2015 r.

Strony internetowe:

Strony urzędów miast i gmin:

Gmina Baranów: www.gmina-baranow.pl

Gmina Grodzisk Mazowiecki: www.grodzisk.pl

Gmina Jaktorów: www.jaktorow.pl

Milanówek Miasto-Ogród: www.milanowek.pl

Miasto-Ogród Podkowa Leśna: www.podkowalesna.pl

Gmina Żabia Wola: www.zabawola.pl

Parafie:

Parafia Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Kaskach: www.parafiakaski.pl

Parafia pw. Św. Rodziny w Jaktorowie: www.parafiajaktorow.pl

Parafia św. Krzysztofa w Podkowie Leśnej: www.parafiapodkowa.pl

Parafia Skuły: www.parafiaskuly.pl

Parafia Zwiastowania NMP Ojrzanów: www.parafia-ojrzanow.pl

Muzea i galerie:

Muzeum im. Anny i Jarosława Iwazkiewiczów w Stawisku: www.stawisko.pl
Publiczne Ognisko Plastyczne im. Jana Skotnickiego w Grodzisku Mazowieckim: www.popkolor.com
Izba Tradycji EKD/WKD: www.wkd.com.pl/izba-tradycji
Galeria Instrumentów Folkowych: www.galeriafolkowa.com
Wirtualne Muzeum Jana Szczepkowskiego: www.muzeum-szczepkowskiego.pl

Ośrodki kultury:

Ośrodek Kultury Gminy Grodzisk Mazowiecki: www.centrumkultury.eu
Milanowskie Centrum Kultury: www.mckmilanowek.pl
Centrum Kultury i Inicjatyw Obywatelskich: www.ckiopodkowa.pl
Dom Kultury w Żabiej Woli: www.dkzabiawola.pl

Biblioteki:

Gminna Biblioteka Publiczna w Baranowie: www.biblioteka-baranow.pl
Gminna Biblioteka Publiczna w Grodzisku Mazowiecki: www.biblioteka.grodzisk.pl
Pedagogiczna Biblioteka Wojewódzka im. KEN w Warszawie – Filia w Grodzisku Mazowieckim: www.pbw.waw.pl/filia-w-grodzisku-mazowieckim/
Gminna Biblioteka Publiczna w Jaktorowie: www.biblioteka-jaktorow.pl
Miejska Biblioteka w Milanówku: www.milanowskabiblioteka.pl
Biblioteka Publiczna im. Poli Gojawicyńskiej w Podkowie Leśnej: www.mbp-podkowalesna.pl
Gminna Biblioteka Publiczna w Żabiej Woli: www.biblioteka-zabiawola.pl

Sport i rekreacja:

Grodziski Klub Sportowy Pogoń: www.pogongrodzisk.pl
Ośrodek Sportu i Rekreacji Gminy Grodzisk Mazowiecki: www.grodzisksport.pl

Pozostałe strony:

Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Kask i Okolic: www.kaski.mazowsze.pl
Portal Turystyczny Gminy Grodzisk Mazowiecki: www.turystyka.grodzisk.pl
Projekt „Szlakiem miejsc pamięci. Walka i konspiracja. Mieszkańcy Grodziska Maz. w czasie II wojny światowej”: www.miejscapamieci.grodzisk.pl
Towarzystwo Przyjaciół Miasta-Ogrodu Podkowa Leśna: www.podkowalesna-tppl.pl
Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Warszawskiego: <https://crispa.uw.edu.pl/>
Mazowiecka Biblioteka cyfrowa: <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra>
Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków: <https://mwkz.pl/>
Narodowe Archiwum Cyfrowe: <https://nac.gov.pl/>
Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich: http://dir.icm.edu.pl/Slownik_geograficzny/
Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu: www.slownik.ihpan.edu.pl
Serwis Narodowego Instytutu Dziedzictwa: www.zabytek.pl
Szukaj w Archiwach: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/>
System Repozytorium Cyfrowego BN i zintegrowanej z nim Biblioteki Cyfrowej: <https://polona.pl/>
Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa: <https://wbc.poznan.pl/dlibra>

Filmy:

Spotkanie z historią na dworcu. Od wolności do współczesności [film online], wykład i prezentacja Łukasza Nowackiego, [dostęp 8.05.2023], dostępny w Internecie: <https://pl-pl.facebook.com/PoczekalniaPKP/videos/spotkanie-z-histori%C4%85-na-dworcu/577234974057097>
Z historią na dworcu: W miasteczku i u wód kariera Grodziska jako uzdrowiska [film online], wykład i prezentacja Łukasza Nowackiego, [dostęp 8.05.2023], dostępny w Internecie: <https://pl-pl.facebook.com/>

PoczekalniaPKP/videos/z-histori%C4%85-na-dworcu-w-miasteczku-i-u-w%C3%B3d-kariera-grodziska-jako-uzdrowiska/701709334288499

Pod znakiem Bogorii, czyli losy Grodziska pod opieką rodu Mokronoskich, wykład i prezentacja Łukasza Nowackiego, [dostęp 8.05.2023], dostępny w Internecie: <https://pl-pl.facebook.com/PoczekalniaPKP/videos/spotkanie-2-pod-znakiem-bogorii-czyli-losy-grodziska-pod-opiek%C4%85-rodu-mokronowski/724340742284725>

Spotkanie z historią na dworcu - od grodzisk do Grodziska, czyli jak osada miastem się stała. odc. 1 wykład i prezentacja Łukasza Nowackiego, [dostęp 8.05.2023], dostępny w Internecie: <https://pl-pl.facebook.com/PoczekalniaPKP/videos/spotkanie-z-histori%C4%85-na-dworcu-od-grodziska-do-grodziska-czyli-jak-osada-miastem/367094891890565/>

Spotkanie z historią na dworcu - od grodzisk do Grodziska, czyli jak osada miastem się stała. odc. 2 wykład i prezentacja Łukasza Nowackiego, [dostęp 8.05.2023], dostępny w Internecie: <https://pl-pl.facebook.com/PoczekalniaPKP/videos/spotkania-z-histori%C4%85-na-dworcu-od-grodziska-do-grodziska-czyli-jak-osada-miastem/2085043118328078/>

Spis ilustracji:

1. Rizzi-Zannoni, Giovanni Antonio, Jabłonowski, Józef Aleksander, *Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par district construite d'après d'arpentages, d'observations et de mesures prises sur les lieux. Dedicée à S. A. le prince de Prusse Jablonowski*, Paryż, 1772, bibliotekacyfrowa.pl.
2. Ligber Jan, Staiger Johann, miedzioryt Józefa Szymanowskiego, [w:] *Józef Szymanowski, Wierszem i prozą pisma różne*, Warszawa 1803, Polona.
3. Bacciarelli Marcello, *plafon Rozkwit sztuk pięknych, nauki i przemysłu*, Warszawa, Narodowe Archiwum Cyfrowe.
4. Ostrowski Juliusz, *Księga herbowa rodów polskich*, Warszawa 1897, Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach.
5. Ślusarski Józef, pocztówka *Grodzisk gub. Warsz. Sala jadalna w zakładzie Hydropatycznym*, Grodzisk Mazowiecki ok. 1910-1918, Polona.
6. autor nieznany, pocztówka *Grodzisk-Mazowiecki. Ul. Żwirki i Wigury*, miejsce nieznane, rok nieznany, Polona.
7. Von Herberstein Siegmund, *Rerum Moscoviticarum Avctores Varii : Nvnm In Corpvs Nvnc Primvm Congesti : Quibus & Gentis Historia, continetur: Et Regionvm Accvrata Descriptio : Additus est Index rerum & verborum in primis notabilium copiosus*, Francofvrti 1600, Polona.
8. autor nieznany, *Nowy Przystanek Międzyborów*, „Kurjer Poranny”, Warszawa nr 326, str. 4, Crispa.
10. autor nieznany, ogłoszenie, „Kurjer Poranny”, Warszawa 1931, nr 141, str. 4, Crispa.
12. autor nieznany, karta pocztowa *Milanówek. Stacja*, Warszawa ok. 1913 r., Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie.
13. autor nieznany, ogłoszenie, „Nowa Gazeta”, nr. 529, str. 7, Crispa.
14. autor nieznany, *Pierwszy w Polsce kurs jedwabnictwa*, „Kurier Polski”, Warszawa 1927, nr. 135, str. 7, Crispa.
15. autor nieznany, fotografia *Kościół św. Jadwigi Śląskiej w Milanówku*, miejsce nieznane 1925, Narodowe Archiwum Cyfrowe.
17. fragment mapy *Brwinów Pas 40-Słup 31-F*, Warszawa 1933, Wojskowy Instytut Wydawniczy, Polona.
18. autor nieznany, fotografia *Samochody stojące przed kościołem św. Krzysztofa*, miejsce nieznane 1939, Narodowe Archiwum Cyfrowe.
19. autor nieznany, fotografia *Pisarz Jarosław Iwaszkiewicz podczas spotkania z czytelnikami*, Archiwum Fotograficzne Włodzimierza Barchacza ok. 1975-1979, Narodowe Archiwum Cyfrowe.
20. Gilly David, fragment mapy *Special Karte von Südproussen : mit Allergrösster Erlaubniss aus der Königlichen grossen topographischen Vermessungs-Karte, unter Mitwirkung des Directors Langner*, Berlin 1802-1803, Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Łódzkiego.
22. Piątkowski H., fotografia do artykułu *Pogrzeb Chełmońskiego*, „Tygodnik Ilustrowany”, Warszawa 1914, nr 16., str. 311, Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Łódzkiego.

Wszystkie zdjęcia wymienione w spisie ilustracji pochodzą z domeny publicznej. Zdjęcia niewymienione pochodzą ze zbiorów własnych Starostwa Powiatu Grodzkiego.

Wydano na zlecenie:

Starostwo Powiatu Grodziskiego
ul. Daleka 11a, 05-825 Grodzisk Mazowiecki
tel. (22) 300 85 33, (22) 300 85 23
fax (22) 300 85 69
www.powiat-grodziski.pl
starostwo@powiat-grodziski.pl

Wydawnictwo:

PRINTAR Sp. z o.o.
ul. Aktorów 1/137, 31-356 Kraków
tel.: 501 46 80 50, www.printar.pl

ISBN: 978-83-67430-11-1

Grodzisk Mazowiecki 2023

Starostwo Powiatu Grodziskiego

ul. Daleka 11a, 05-825 Grodzisk Mazowiecki

tel. (22) 300 85 33, (22) 300 85 23

fax (22) 300 85 69

www.powiat-grodziski.pl

starostwo@powiat-grodziski.pl

ISBN: 978-83-67430-11-1